

Journal of Islamic Law Research

پژوهش‌نامه حقوق اسلامی

An Analysis of the Criteria for Determining Adolescents' Intellectual Growth and Maturity in Iran's Judicial Criminal Policy

Authors: Saeed Ghaedi | Farid Mohseni | Morteza Rasteh |
Samad Choobineh

Stable URL: <https://doi.org/10.30497/law.2025.247510.3679>

واکاوی معیارهای تشخیص رشد و کمال عقل نوجوانان
در سیاست جنایی قضایی ایران

نویسندگان: سعید قائدی | فرید محسنی | مرتضی راسته | صمد چوبینه

پیوند دائمی: <https://doi.org/10.30497/law.2025.247510.3679>

Copyright 2025 The Author(s).

Published by *Imam Sadiq University*, Tehran, Iran.

This work is fully Open Access under the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) license, allowing non-commercial use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited and not modified. *Islamic Law Research* strictly follows the ethical guidelines of the Committee on Publication Ethics (COPE), which all readers, authors, reviewers, and editors are expected to observe and uphold.

An Analysis of the Criteria for Determining Adolescents' Intellectual Growth and Maturity in Iran's Judicial Criminal Policy

Saeed Ghaedi · PhD Student in Criminal Law and Criminology, Faculty of Judicial Law,
University of Judicial Sciences and Administrative Services, Tehran, Iran. (Corresponding
Author) saeedghaedilaw@gmail.com

Farid Mohseni · Professor, Department of Criminal Law and Criminology, Faculty of Judicial
Law, University of Judicial Sciences and Administrative Services, Tehran, Iran.
mohseni@ujsas.ac.ir

Morteza Rasteh · LLM in Criminal Law and Criminology, Faculty of Law and Political
Sciences, Chalus Branch, Islamic Azad University, Chalus, Iran. morteza.rasteh313@gmail.com

Samad Choobineh · PhD Student in Criminal Law and Criminology, Faculty of Law and
Political Sciences, Central Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran.
choobineh.samad@yahoo.com

Abstract

1. Introduction

The intellectual growth and maturity of adolescent offenders hold critical importance in shaping fair and effective judicial responses within Iran's criminal justice system. While Iran's Islamic Penal Code of 2013 introduced noteworthy reforms by differentiating between adult and juvenile offenders, Article 91 leaves room for ambiguity in determining "criminal maturity." Consequently, judicial authorities have often resorted to subjective standards or followed the findings of forensic commissions without clear procedural guidelines. This lacuna undermines both the consistency of court decisions and the credibility of juvenile justice. Recognizing these challenges, the present study focuses on identifying and categorizing objective criteria that can inform a more coherent legal framework for assessing adolescents' intellectual growth and maturity, thereby strengthening Iran's juvenile justice policies.

2. Research Question

This article aims to address a central question: What are the most suitable and practically applicable criteria for ascertaining the intellectual growth and maturity of adolescent offenders in Iran's criminal justice system, particularly in light of Article 91 of the Islamic Penal Code? By refining the existing standards, the study seeks to offer insights that enhance the consistency and transparency of juvenile court proceedings.

3. Research Hypothesis

The core hypothesis posits that current legislative and judicial frameworks in Iran do not provide sufficiently clear or comprehensive guidelines for determining adolescents' intellectual growth and maturity. As a result, significant variability emerges in judicial decisions, creating inequities in sentencing and sometimes jeopardizing the rights and welfare of juvenile offenders. The study further hypothesizes that drawing upon both Islamic jurisprudential principles and international human rights instruments can help form a balanced set of objective criteria, ultimately rectifying present inconsistencies.

4. Methodology & Framework, if Applicable

Employing a doctrinal research method and extensive library-based inquiry, this study systematically examines the statutory provisions of the Islamic Penal Code, related guidelines, and relevant Islamic jurisprudential texts. In addition, it analyzes human rights conventions and comparative legal models to extract functional benchmarks for assessing adolescent maturity. Case analyses from the Legal Medicine Organization's forensic evaluations and judicial verdicts illuminate existing practices and point to the gaps in current policy. The research framework thus marries theoretical perspectives with empirical observations to propose a structured typology of indicators—from cognitive awareness of wrongdoing to emotional and psychosocial development—that courts can use when adjudicating cases involving juvenile offenders.

5. Results & Discussion

The findings of this study reinforce the view that Iran's existing legal and judicial mechanisms do not sufficiently articulate concrete criteria for determining the criminal maturity of offenders under the age of 18. By examining documented case files, court rulings, and forensic assessments, the research reveals a high degree of variance in judicial practice. Despite the Islamic Penal Code's intention to align domestic norms with both Islamic jurisprudential principles and international obligations, judges often face ambiguities due to a lack of standardized guidelines. In practice, the reliance on Article 91's broad stipulation—where courts "may consult the Legal Medicine Organization or use any other appropriate means"—has led to inconsistent procedures.

Moreover, the "Guideline for Determining the Intellectual Growth and Maturity of Individuals Under the Age of 18," introduced in 2023, centralizes the role of the Legal Medicine Organization's forensic commission but remains silent on supplementary indicators necessary for an objective assessment. As a consequence, judges in Juvenile Criminal Court One either strictly adhere to forensic opinions without considering contextual or psychological evaluations or disregard these opinions based on alternative, sometimes personal, criteria.

Through a doctrinal analysis of relevant legal texts, cross-referencing scholarly commentaries in Islamic jurisprudence and international human rights documents, this research shows that a multi-dimensional framework is urgently required. Factors such as psychological evaluations, personality assessments, behavioral reports, the defendant's understanding of legal prohibitions, and cognitive indicators during and after the commission of the offense offer a more comprehensive basis for establishing intellectual maturity. Integrating these factors not only curbs the risk of arbitrary sentencing but also aligns judicial outcomes with the rehabilitative ethos central to juvenile justice. Overall, the results underscore the need for greater legislative specificity and a collaborative approach, wherein legal, forensic, and psychosocial perspectives collectively shape the determination of an adolescent offender's criminal maturity.

6. Conclusion

The enactment of Article 91 of the Islamic Penal Code of 2013 represents a dual effort to honor Islamic legal traditions and fulfill international human rights obligations. On paper, this provision champions a progressive approach by recognizing that individuals who have reached puberty but remain under 18 may lack the requisite intellectual maturity to bear full criminal responsibility – particularly for crimes punishable by *Hadd* [prescribed punishment] or *Qisas* [retaliation]. In practice, however, the absence of explicit criteria has paved the way for inconsistent and, at times, discretionary rulings.

Although the note to Article 91 allows courts to consult the Legal Medicine Organization or employ other reasonable methods, this guidance remains too broad to ensure uniformity. Equally, the 2023 guideline on determining criminal maturity, which relies almost exclusively on forensic commission opinions, has not resolved the ambiguity. Judges frequently issue verdicts that either hinge solely on forensic input or contravene these findings without substituting any clear, objective standard.

In light of these lacunae, it becomes evident that a purely theoretical review of Islamic jurisprudence and human rights doctrines will not suffice. Practical benchmarks – ranging from psychological profiling and social worker evaluations to witness statements, the defendant's comprehension of wrongdoing, and investigatory findings – must be systematically incorporated into the adjudicative process. The study concludes that when such objective measures are thoroughly utilized, many juvenile defendants lack the intellectual growth and maturity necessary to justify the imposition of *Hadd* or *Qisas* penalties. By embedding these guidelines into routine judicial practice, Iran's juvenile justice policy can move closer to ensuring both fairness and consistency in cases involving adolescent offenders.

Keywords: Criminal Policy, Judicial Criminal Policy, Intellect, Growth, Maturity.

واکاوی معیارهای تشخیصی رشد و کمال عقل نوجوانان در سیاست جنایی قضایی ایران

سعید قائدی • دانشجوی دکتری حقوق جزا و جرم‌شناسی، دانشکده حقوق قضایی، دانشگاه علوم قضایی و خدمات اداری، تهران، ایران. (نویسنده مسئول)
saeedghaedilaw@gmail.com

فرید محسنی • استاد، گروه حقوق جزا و جرم‌شناسی، دانشکده حقوق قضایی، دانشگاه علوم قضایی و خدمات اداری، تهران، ایران.
mohseni@ujas.ac.ir

مرتضی راسته • دانش‌آموخته کارشناسی ارشد حقوق جزا و جرم‌شناسی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، واحد چالوس، دانشگاه آزاد اسلامی، چالوس، ایران.
morteza.rasteh313@gmail.com

صمد چوبینه • دانشجوی دکتری حقوق جزا و جرم‌شناسی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، واحد تهران مرکز، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.
choobineh.samad@yahoo.com

چکیده

قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲، در راستای انطباق با آموزه‌های رایج فقهی و با الهام از اسناد بین‌المللی حقوق بشری، و متأثر از ملاحظات جرم‌شناختی، جایگاه ویژه‌ای به منظور افتراقی‌سازی الگوی پاسخ‌دهی ماهوی به رفتار ارتكابی نوجوانان در نظر گرفته است، که می‌توان به پیش‌بینی رشد و کمال عقل بالغ کمتر از هجده سال در جرایم مستوجب حد و قصاص در ماده ۹۱ این قانون اشاره کرد. قانون‌گذار ایرانی در این ماده، بر لزوم ایجاد پیوندی میان ارتكاب رفتار مجرمانه و شمول مجازات‌های حد و قصاص تحت عنوان «رشد کیفری» تأکید کرده است. با این همه، چگونگی تشخیص رشد و کمال عقل نوجوانان مطابق سیاست کیفری ایران مغفول مانده و نیازمند تعیین و تبیین معیارهای علمی و ارائه گزاره‌های راهنما است تا از تفسیرهای کلی و سلیقه‌ای که می‌تواند به صدور احکام متهاافت و ناهماهنگ بیانجامد و انسجام و اثربخشی سیاست جنایی را مختل سازد، احتراز شود. نوشتار حاضر با روش توصیفی تحلیلی، از یک‌سو به دنبال ارائه رهنمودهای عینی چگونگی احراز رشد کیفری متهم نوجوان است و از سوی دیگر، با واکاوی دقیق، نحوه و کیفیت استناد محاکم به این معیارها را پاسخ می‌دهد. یافته‌های پژوهش حاکی از آن است که معیارهایی همچون استعلام از مراجع ذی‌ربط (پزشکی قانونی، مراکز درمانی و بالینی و مراجع قضایی)، آزمودن، پرونده شخصیت، شهادت شهود، طراحی رفتار مجرمانه و نحوه ارتكاب آن، درک ماهیت و حرمت جرم ارتكابی و معاینه محل و تحقیقات محلی، رهنمودهایی است که کاربردی موثر و فراگیر آن‌ها می‌تواند به تنوع برداشت‌ها و اتخاذ رویه‌های گوناگون، پیش‌بینی ناپذیر و تابع بخت و اقبال، خاتمه داده و کارآمدی سیاست جنایی را در موضع بحث حاضر رقم زند.

واژگان کلیدی: سیاست جنایی، سیاست جنایی قضایی، عقل، رشد، بلوغ.

مقدمه

مطالعات جرم‌شناختی نشان می‌دهد که نوجوانان با ارتکاب جرم، لزوماً به دنبال نقض هنجارهای اخلاقی و اجتماعی متبلور در قوانین کیفری نیستند، بلکه چه‌بسا با رفتار مجرمانه یا منحرفانه در مقام بیان مشکلات عمیق شخصی، خانوادگی و اجتماعی هستند که موجب ناسازگاری آنان با جامعه شده است. از اواخر قرن ۱۹ به بعد، رویه‌ای در نظام‌های حقوقی به وجود آمده است که نوجوانان معارض با قانون را از مجرمان بزرگ‌سال جدا می‌کند و با این قشر، متفاوت از بزرگ‌سالان رفتار می‌شود.^۱ در همین راستا، در حقوق ایران نیز از سال ۱۳۰۴، نظام عدالت افتراقی کودکان و نوجوانان معارض با قانون، در «قانون مجازات عمومی» تقنین شد. قانون مجازات اسلامی سال ۱۳۹۲ در راستای انطباق قانون با دیدگاه‌های رایج فقهی و با الهام از اسناد حقوق بشری^۲، تحولات مهمی را در حوزه الگوی پاسخ‌دهی ماهوی به رفتار ارتكابی نوجوانان به وجود آورده است که از آن جمله می‌توان به پیش‌بینی رشد و کمال عقل^۳ بالغ کمتر از ۱۸ سال در جرائم موجب حد و قصاص طبق ماده ۹۱ اشاره کرد. این ماده مقرر می‌دارد «در جرائم موجب حد یا قصاص، هرگاه افراد بالغ کمتر از ۱۸ سال، ماهیت جرم انجام‌شده یا حرمت آن را درک نکنند یا در رشد و کمال عقل آنان شبهه وجود داشته باشد، حسب مورد با توجه به سن آن‌ها به مجازات‌های پیش‌بینی‌شده در این فصل محکوم می‌شوند». به این ترتیب، مقنن به ضرورت وجود پل ارتباطی میان ارتکاب رفتار مجرمانه و شمول مجازات حد و قصاص تحت عنوان رشد جزایی^۴

۱. در واقع، وضع قوانین ماهوی و رفتار کیفری متفاوت در رابطه با کودکان و نوجوانان، نتیجه افتراقی شدن یا افتراقی‌سازی سیاست جنایی بر پایه معیار بزه‌کار (مرتکب) است (نجفی ابرندآبادی، ۱۴۰۱، صص. ۶۰-۶۱).

۲. یکی از مهم‌ترین اسناد بین‌المللی، پیمان‌نامه حقوق کودک مصوب ۱۹۸۹ مجمع عمومی سازمان ملل متحد است که تاکنون تمام اعضای ملل متحد به‌جز ایالات متحده آمریکا این سند را تصویب کرده یا به آن ملحق شده‌اند. جمهوری اسلامی ایران نیز در سال ۱۳۷۲ به این پیمان‌نامه پیوست. پیمان‌نامه حقوق کودک تأکید دارد که افراد زیر ۱۸ سال باید از حمایت‌های ویژه برخوردار شوند و نباید با آنان به‌عنوان بزرگ‌سالان رفتار شود. طبق ماده ۳۷ این پیمان‌نامه، اعدام و مجازات سنگین برای افراد زیر ۱۸ سال ممنوع است.

3. Growth and Perfection of intellect

۴. رشد جزایی، به خصیصه تکامل‌پذیری عقل مربوط می‌شود و فرایندی است که درجات مختلفی از رشد آناتومیک (رشد جسمی)، فیزیولوژیک (عملکرد زیستی) و شناختی (رشد تعقلی) مغز را تا سرحد بلوغ عقل دربرمی‌گیرد (Goswami, 2019, p. 523). بدین‌سان، در هر مرحله از فرایند رشد عقلی، شاهد درجه‌ای از رشد شناختی هستیم که در حالت تکامل

صحه گذاشته است (آبروشن و همکاران، ۱۴۰۰، ص. ۳۰۴).

احراز رشد و کمال عقل مقرر در ماده ۹۱ قانون مجازات اسلامی مستلزم بیان معیارهای علمی و گزاره‌های راهنماست تا تفسیرهای کلی و ذهنی موجب صدور احکام متهافت نشود و انسجام و کارآمدی سیاست جنایی را برهم نزنند. در همین چهارچوب، تبصره ماده ۹۱ قانون یادشده بیان می‌دارد «دادگاه برای تشخیص رشد و کمال عقل می‌تواند نظر پزشکی قانونی را استعلام یا از هر طریق دیگر که مقتضی بداند، استفاده کند». این تبصره نمی‌تواند ملاک روشنی برای تشخیص رشد کیفری^۱ نوجوانان ارائه کند. تمسک به معیارهای محدود و اغلب ذهنی برای احراز رشد و کمال عقل موجب شده است که به‌منظور ایجاد رویه قضایی واحد، دستورالعمل «چگونگی تشخیص رشد و کمال عقل افراد بالغ کمتر از ۱۸ سال تمام شمسی» در سال ۱۴۰۲ تدوین و توسط رئیس قوه قضائیه به مراجع قضایی کشور ابلاغ شود.^۲ با این حال، هم تبصره ماده ۹۱ قانون مزبور و هم دستورالعمل پیش‌گفته، شاخصی جز استفاده از ظرفیت کمیسیون پزشکی قانونی^۳ در احراز رشد و کمال عقل تعیین نکرده است. همین موضوع به تنوع برداشت‌ها و اتخاذ رویه‌های گوناگون دامن زده و اجرای آن را پیش‌بینی‌ناپذیر، سلیقه‌ای و تابع بخت و اقبال کرده و موجب شده است که قضات به‌ویژه در دادگاه کیفری یک ویژه نوجوانان^۴ یا محدود به نظریه این مرکز شوند و بدون توجه به رهنمودهای دیگر، حکم مقتضی را صادر کنند یا اینکه با رد اظهارنظر مراکز پزشکی قانونی و در تعارضی آشکار با آن، اقدام به صدور حکم بدون توجه به معیارهای دیگر کنند.

خود به بلوغ عقل می‌رسد. این واژه در حقوق جزا به مقطعی از فرایند تکامل جسمی و عقلی انسان اطلاق می‌شود که از آن مقطع به بعد، شخص در برابر جرائم ارتكابی دارای مسئولیت کیفری است و برخوردار از اهلیت جزایی می‌شود (میرسعیدی، ۱۳۹۰، ج ۱، ص. ۱۱۴).

1. Criminal Growth

۲. در صدر این دستورالعمل آمده است «به‌منظور ایجاد رویه واحد در احراز رشد و کمال عقل افراد بالغ کمتر از ۱۸ سال مشمول ماده ۹۱ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲/۲/۱، "دستورالعمل چگونگی تشخیص رشد و کمال عقل افراد بالغ کمتر از ۱۸ سال تمام شمسی" به شرح مواد آتی است».

3. Forensic Science

۴. در این نوشتار منظور از دادگاه کیفری یک همان دادگاه کیفری یک ویژه نوجوانان است؛ زیرا در رویه عملی تنها چند قاضی از قضات دادگاه کیفری یک، رسیدگی به جرائم مرتبط با نوجوانان را که در صلاحیت این دادگاه است، با ابلاغ ویژه رئیس قوه قضائیه بر عهده دارند.

با توجه به فقدان ملاک آشکار به منظور کشف و اثبات رشد کیفی در نظام تقنینی و قضایی ایران، خوانش شایسته و بایسته منابع فقهی و اسناد حقوق بشری نمی‌تواند ابهام را برطرف و برآیند مؤثری از چگونگی تشخیص ارائه کند. با مراجعه به پژوهش‌های پیشین و مرتبط با ماده ۹۱ قانون مجازات اسلامی در اندیشه حقوقی ایران^۱، مستفاد می‌شود که عموم تحقیقات انجام‌شده در مقام تبیین معنایی رشد و کمال عقل، جایگاه و مبانی آن و بررسی تطبیقی مقرر شده با آموزه‌های فقهی و اسناد بین‌المللی است و در مواردی به چالش‌های حقوقی ناظر بر این ماده پرداخته و ریشه‌یابی شده است. مطالعات انجام‌شده که عمدتاً دارای ماهیتی نظری بوده، خالی از پژوهشی جامع با هدف کاربردی برای استخراج معیارهای احراز رشد جزایی است.

براین اساس، آنچه نوشتار فرارو را از متون مشابه متمایز ساخته و به خوانشی نوآورانه تبدیل کرده، استخراج ملاک‌های عینی چگونگی تشخیص رشد و کمال عقل نوجوانان است. برای نیل به این هدف کاربردی با روش توصیفی-تحلیلی و جمع‌آوری اطلاعات مورد نیاز با استفاده از مطالعات کتابخانه‌ای، کوشش می‌شود تا این ملاک‌ها دسته‌بندی و تحلیل شود؛ البته نگارندگان به مناسبت و به دلیل آشنا کردن خواننده با واقعیات موجود، از نمونه تصمیم‌های قضایی و پزشکی قانونی در دسترس به‌عنوان شاهد مثال استفاده کرده‌اند.

با این مقدمه، ساختار پژوهش این‌گونه خواهد بود که بخش نخست، به تبیین رشد و کمال عقل کیفی نوجوان در سنجه موازین حقوقی اختصاص دارد و در بخش دوم، رهنمودهای چگونگی احراز رشد و کمال عقل نوجوانان مورد ارزیابی قرار خواهد گرفت.

۱. رشد کیفی نوجوان در سنجه موازین حقوقی

مطالعات تصویربرداری عصبی نشان می‌دهند که کودکان در سنین نوجوانی در تمام جوانب آناتومیک^۲ و فیزیولوژیک^۳ در «فرایند رشد عقلی» قرار دارند و مغز افراد دست‌کم تا سن

---

۱. از مهم‌ترین پژوهش‌هایی که در این رابطه صورت گرفته است، می‌توان به این مقالات اشاره کرد: احسانی و همکاران، ۱۳۹۹، صص. ۲۱۱-۲۴۰؛ فلاح خاریکی و حاجی‌تبار، ۱۴۰۲، صص. ۱۴۰-۱۶۵؛ حیدری، ۱۳۹۴، صص. ۹۱-۱۱۴؛ آبروشن و همکاران، ۱۴۰۰، صص. ۳۰۳-۳۲۴.

2. Anatomical
3. Physiological

۱۸ سالگی به رشد کامل جسمی و کارکردی خود نخواهد رسید (Blakemore, 2012, p. 397). به همین دلیل، امروزه اغلب نظام‌های حقوق کیفری بر نظریه رد بلوغ کیفری کودک استوار هستند و مجازات اعدام^۱ را نسبت به جنایتگری اطفال و نوجوانان هرگز جایز نمی‌دانند (Regoli et al, 2012, p. 260). مواد ۳۴ تا ۳۶ قانون مجازات عمومی ایران (۱۳۵۲)، با الهام از قوانین کیفری کشورهای اروپایی به‌ویژه قانون مجازات فرانسه (۱۳۸۰)، سن خاصی را که اماره غالبی برای حصول رشد افراد جامعه است، به‌عنوان سن بلوغ قانونی تعیین کرده است^۲. پس از انقلاب اسلامی مسئله ضرورت وجود رشد جزایی در مسئولیت کیفری با چالش روبه‌رو شد و پیش‌بینی مجازات سلب حیات برای نوجوانان در مقررات جزایی به موضوعی قابل اعتراض توسط مجامع بین‌المللی تبدیل شد. این در حالی بود که فقها از دیرباز شرط رشد را موضوعی فراتر از بلوغ دانسته‌اند^۳. قانون‌گذار در قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲، درصدد انطباق مقررات داخلی با اسناد بین‌المللی

1. Capital Punishment (Death Penalty)

۲. برای مثال، در قضیه راپر در سال ۲۰۰۵، دیوان عالی آمریکا بر اساس یافته‌های نوین علوم اعصاب، با تأکید بر عدم بلوغ عقلی کودکان (عدم رشد و کمال عقل اطفال و نوجوانان) هرگونه اعدام افراد به سبب جرم ارتكابی در دوره کودکی (کمتر از ۱۸ سال) را مطلقاً مغایر با عدالت کیفری و احکام قانون اساسی اعلام کرد (Case of Roper v. Simmons, 2005). تا پیش از این پرونده، دیوان عالی آمریکا با صدور رأی در قضیه استنفورد در سال ۱۹۸۹، اصدار حکم اعدام برای جرائم ارتكابی کودکان در سن ۱۶ سالگی را تجویز کرده بود (Case of Stanford v. Kentucky, 1989).

۳. با توجه به اینکه سرعت رشد و قوای جسمی و عقلی در افراد مختلف یکسان نیست، سیاست‌گذاران جنایی برای اجرای یکسان و هماهنگ مقررات جزایی، ناگزیر به استفاده از ملاکی هستند که از سویی سهل‌الوصول و برای همگان قابل‌فهم و از سوی دیگر، بیشترین مطابقت را با درجه لازم از رشد ادراکی و جسمی داشته باشد. این ملاک و عامل چیزی جز «سن» نیست. به این دلیل، نظام‌های مختلف سن خاصی را به‌عنوان سن رشد یا سن قانونی یا سن کبر پیش‌بینی کرده‌اند (نجفی ابرندآبادی، ۱۳۹۰، ص. ۲۹).

۴. بر اساس این دیدگاه، افزون‌بر بلوغ، شرط دیگری یعنی احراز رشد برای مسئولیت کیفری لازم شمرده شده است (فاضل هندی، ۱۴۱۶ق، ج ۱۰، ص. ۴۹۳). علامه حلی قصاص دختر ۹ساله و پسر ۱۵ساله را افزون‌بر بلوغ، به رشد مشروط کرده است (حلی (علامه)، ۱۴۱۲ق، ص. ۳۱۹). همچنین، از نظر ایشان در تحریر الاحکام، رشد قاتل شرط چهارم اعمال قصاص است (حلی (علامه)، ۱۳۱۴ق، ج ۲، ص. ۲۴۹). برخی از فقهای معاصر مانند بهجت، مدرس و مکارم نیز به این نتیجه رسیده‌اند که رشد را به‌عنوان شرطی مستقل در کنار عقل و بلوغ برای مجازات لازم بدانند؛ زیرا هنگام بلوغ، قوای عقلی انسان کامل نشده است (موسوی بجنوردی، ۱۳۸۸، ص. ۲۳۳؛ مرکز تحقیقات فقهی قوه قضائیه، ۱۳۸۵، پرسش ۶۷۳۵؛ معاونت آموزش و تحقیقات قوه قضائیه، ۱۳۸۱، ج ۱، ص. ۳۵).

برآمد و سیاست جنایی نسبتاً سنجیده‌ای را اتخاذ کرد و به موجب ماده ۹۱، ضرورت احراز رشد کیفری افراد بالغ کمتر از ۱۸ سال را پذیرفت. با این حال، دو رویکرد متفاوت را در جرائم تعزیری و جرائم مستوجب حد و قصاص اتخاذ کرده است. مقنن در پاسخ‌های تعزیرمدار، رویکرد حمایتی را برگزیده و با تعیین معیار «سن ۱۸ سال»، فرض را بر نبود رشد و کمال عقل قرار داده است که امکان اثبات خلاف آن نیز وجود نخواهد داشت (نجفی ابرندآبادی، ۱۴۰۱، ص. ۵۹)، اما در جرائم مستوجب حد و قصاص، با رسیدن به سن بلوغ شرعی و در صورت احراز رشد و کمال عقل، مسئولیت کیفری تام را مقرر کرده است. افزون‌براین، رویکرد قانون‌گذار در خصوص بار اثبات دعوی در شرط رشد و کمال عقل مورد تردید قرار دارد و مشخص نیست که قاضی دادگاه ملزم به احراز رشد کیفری خواهد بود یا اینکه اصل بر وجود آن است و مدعی در صورتی که ادعای عدم رشد و کمال عقل را داشته باشد، باید آن را در دادگاه اثبات کند. دیدگاه‌های مختلف در این زمینه به شرح زیر است.

نخست: عده‌ای اصل یا فرض قانونی را بر عدم وجود رشد و کمال عقل می‌دانند (فلاح خاریکی و حاجی‌تبار، ۱۴۰۲، ص. ۱۴۰؛ ساداتی، ۱۳۹۵، ص. ۱۳۴؛ شاکری و سلیمانی، ۱۳۹۸، صص. ۱۴۳-۱۴۴؛ عطرزاده و کلاتنری، ۱۴۰۲، ص. ۵۱) و معتقدند که برای اعمال کیفرهای حد و قصاص باید رشد و کمال عقل در این افراد مشتبه نباشد. به عبارتی، بر مبنای ماده ۹۱ قانون مزبور، اثبات قصاص یا عدم اجرای مجازات حدی افراد بالغ زیر ۱۸ سال منوط به عدم شبهه در رشد جزایی آنان است و تا اثبات آن، اصل استصحاب بر عدم درک و کمال عقل است.^۱ در همین راستا، دیوان عالی کشور نیز در دادنامه شماره ۷۰۰۱۷۱ مورخ ۱۳۹۲/۱۰/۱ که در مقام رسیدگی فرجامی به رأی شعبه ۲ دادگاه کیفری یک اصفهان بود، خاطر نشان ساخت که «اصل بر عدم رشد آنان (بالغان زیر ۱۸ سال) است مگر اینکه خلاف آن احراز شود که در مانحن‌فیه، رشد متهم احراز

---

۱. قانون‌گذار ایران به دلالت ماده ۱۲۱۰ قانون مدنی و با توجه به رأی وحدت رویه شماره ۳۰ مورخ ۱۳۶۴/۱۰/۳ هیئت عمومی دیوان عالی کشور، در امور مالی احراز رشد را لازم دانسته است. با تفییح مناط و به طریق اولی در امور کیفری به خصوص در جرائم با مجازات قانونی سنگین، باید رشد جزایی احراز شود؛ هرچند به لحاظ اهمیت امور غیرمالی امروزه از قیاس اولویت بر لزوم وجود رشد در امور غیرمالی نیز استفاده می‌شود (پوراسماعیلی و عابدی، ۱۳۹۸، صص. ۶۸-۸۹).

و اثبات نشده است»^۱.

دوم: برخی بر این باورند که قانون‌گذار فرض را بر وجود رشد و کمال عقل گذاشته است؛ یعنی بار اثبات دلیل بر عهده نوجوان است و پذیرش رویکرد مخالف قابل دفاع نیست؛ زیرا قرار دادن اماره حقوقی باید مبتنی بر واقعیات عینی و مطالعات میدانی باشد. به این معنا که باید مشخص شود غالب افراد جامعه در چه سنینی به رشد کافی می‌رسند و سپس بر اساس آن، اقدام به جعل اماره حقوقی شود (آقایی‌نیا، ۱۳۹۶، ج ۱، صص. ۲۲۰-۲۲۱؛ حاجی ده‌آبادی، ۱۴۰۱، ص. ۴۷۴؛ بیاتی، ۱۳۹۴، ص. ۱۹۶)^۲. این دیدگاه مورد تأیید برخی قضات در نظام قضایی ایران نیز است و آن‌ها در مقابل تعیین مجازات جایگزین حد و قصاص، مقاومت نشان داده‌اند و اعتقادی به اعمال آن ندارند. برای مثال، در دادنامه شماره ۶۰۰۱۴۲ مورخ ۱۳۹۳/۲/۱۰ شعبه ۳ دادگاه کیفری یک استان تهران، بر اساس اینکه «برای دادگاه از جهت رشد و کمال عقل متهم شبهه‌ای ایجاد نشده»، بدون ارجاع موضوع به کمیسیون پزشکی قانونی، حکم به قصاص نفس فردی صادر شده که حین ارتکاب قتل ۱۶ ساله بوده است و شعبه ۷ دیوان عالی کشور به موجب دادنامه شماره ۹۴۰۹۹۷۰۹۱۰۵۰۰۶۷۳ آن را ابرام کرده است.

رویکرد اخیر مطابق نظر نگارندگان نیست، اما ظاهر ماده ۹۱ قانون مجازات اسلامی که می‌تواند بستری برای اعمال و ترویج خشونت قانونی علیه نوجوانان شمرده شود، به گونه‌ای است که چنین ادعایی را تأیید می‌کند. باین همه، نکته‌ای که در رویکرد و آرای اخیر مغفول مانده، این است که ماده یادشده، اثبات جرائم مستوجب حد و قصاص از سوی افراد بالغ کمتر از ۱۸ سال را مشروط به این قید اساسی می‌کند که در رشد و کمال عقل آنان شبهه‌ای وجود نداشته باشد. به عبارت دیگر، وجود رشد و کمال عقلی از لوازم اثبات مسئولیت کیفری است و اگر این‌گونه نباشد

---

۱. عالی‌ترین مرجع قضایی در پرونده مشابه دیگری مقرر داشته است «با توجه به محتویات پرونده و تحقیقات انجام شده و اینکه متهم نوجوان بوده و قضات صادرکننده رأی با استناد به عدم احراز رشد عقلی متهم، وی را مشمول ماده ۹۱ قانون مجازات اسلامی دانسته‌اند و از سوی اولیای دم نیز دلیل قاطعی که موجب نقض رأی شود، ابراز و اقامه نشده است. از این رو عدم استحقاق قصاص نفس، مطابق موازین تشخیص داده و دادنامه فرجام خواسته شماره ۰۰۵۳ مورخ ۱۳۹۳/۰۳/۱۸ تأیید می‌شود».

۲. نظریه مشورتی شماره ۷/۲۳۹۴ مورخ ۱۳۹۴/۹/۲ اداره کل حقوقی قوه قضائیه، این دیدگاه را تأیید می‌کند.

و اثبات رشد و کمال عقل بر عهده متهم باشد، سیاست کیفری افتراقی نسبت به نوجوانان اعمال نشده و امتیازی به آن‌ها داده نشده است.^۱ این طرز تلقی که تفسیری به نفع متهم است، با مصالح عالی‌ه کودکان^۲ و اقتضای حداقلی عدالت کیفری مطابقت دارد و منافاتی با فرض ظاهراً قانونی رشد و کمال عقل ندارد. در تأیید این نظر می‌توان به دادنامه شماره ۱۴۰۳۰۶۳۹۰۰۰۰۳۳۸۶۰۶ مورخ ۱۴۰۳/۵/۲ شعبه ۴۸ دیوان عالی کشور اشاره کرد که برای دومین بار دادنامه فرجام‌خواسته شماره ۱۴۰۳۱۲۳۹۰۰۰۱۰۶۶۹۸۳ شعبه ۱ دادگاه کیفری یک استان فارس که حکم قصاص نوجوان را صادر کرده، نقض کرده است. در استدلال دیوان چنین آمده است که «با توجه به ماده ۹۱ قانون مجازات اسلامی، افراد بالغ زیر ۱۸ سال در صورتی جرائم موجب حد شرعی و قصاص نسبت به آن‌ها مورد حکم و اجرا قرار می‌گیرد که از رشد و کمال عقلی برخوردار باشند درحالی‌که متهم در پرونده حاضر در زمان ارتکاب جرم حدود ۱۷ سال داشته و حسب نظریه پنج‌نفره کمیسیون پزشکی قانونی، نام‌برده از رشد شناختی روانی (بر اساس مفاهیم قضایی کمال عقلی) برخوردار نبوده است»^۳.

۱. این دیدگاه به‌طور تلویحی مورد پذیرش اکثریت اعضا در جلسه هیئت عمومی دیوان عالی کشور قرار گرفته و موجب صدور رأی وحدت رویه شماره ۷۳۷ مورخ ۱۳۹۳/۹/۱۱ شده است. این رأی وحدت رویه فرصتی برای محکومان به قصاص که تا تاریخ تصویب قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲، سن آن‌ها کمتر از ۱۸ سال بوده، فراهم آورده است تا با اعاده دادرسی، درخواست نقض حکم و اعمال مفاد ماده ۹۱ را کنند.

۲. مصالح عالی‌ه کودکان (The Best Interests Children) که امروزه به‌عنوان اصل راهبردی و محدودیت‌ناپذیر شناخته شده و در هر شرایطی - اعم از اضطراری و مخاصمات نظامی - قابل اجراست (قبادیان و محمدی، ۱۴۰۳، ص. ۴۰). دارای مفهومی پویا و درعین‌حال پیچیده است که موضوعات مختلفی را دربرمی‌گیرد و محتوای آن باید بر اساس شرایط خاص کودک یا نوجوان مربوط، با در نظر گرفتن سن، سطح بلوغ، ظرفیت‌های فکری و عاطفی و نیز موقعیت و نیازهای شخصی و خانوادگی آن‌ها، به‌صورت موردی ارزیابی و تعیین شود (راسته و همکاران، ۱۴۰۲، ص. ۳۰۸).

۳. همچنین، می‌توان به دادنامه شماره ۹۹۰۹۹۷۰۲۲۵۵۰۰۰۵۹ مورخ ۱۳۹۹/۳/۲۸ صادرشده از شعبه ۷ دادگاه کیفری یک استان تهران اشاره کرد که در بند ج آن آمده است: «قانون‌گذار در ماده ۹۱ قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲، اعمال مجازات قصاص و حدود در مورد نوجوانان بالغ زیر ۱۸ سال با احراز رشد و کمال عقل از سویی و عدم علم به حرمت شرعی از سوی دیگر، لازم و به آن تصریح کرده است. این به آن معناست که مطابق با مواد دیگر قانون مجازات اسلامی نظیر مواد ۱۴۶ و ۱۴۷ صرف رسیدن به بلوغ، کفایت در توجه به مسئولیت کیفری می‌کند، اما دادگاه در حدود و قصاص افزون‌بر احراز بلوغ مرتکب، باید رشد و کمال عقل را نیز احراز کند». نمونه مشابه دیگر، دادنامه شماره ۹۸۰۹۹۷۲۰۶۳۱۰۰۲۰۷ مورخ ۱۳۹۸/۹/۱۲ صادرشده از شعبه ۱ دادگاه کیفری یک ویژه نوجوانان استان مازندران است.

آنچه وضعیت موجود یعنی وجود دیدگاه‌های مختلف میان قضات را رقم زده است، استفاده از معیارهای ذهنی یا حداقلی بدون تمسک به گزاره‌های عینی و جامع به‌منظور تشخیص رشد کیفی افراد بالغ زیر ۱۸ سال است. عمده این دوگانگی که پیش‌بینی‌ناپذیر و غیرقابل کنترل است، ناشی از رویکرد قانون‌گذار در چگونگی تقنین ماده ۹۱ به‌ویژه تبصره آن با عبارت «می‌تواند» است و مفاد دستورالعمل چگونگی تشخیص رشد و کمال عقل افراد بالغ کمتر از ۱۸ سال تمام شمسی که با هدف ایجاد رویه منسجم و یکپارچه، گردآوری و ابلاغ شده است، به‌خاطر عدم اشاره به معیار راهنما، جز بهره‌گیری از اظهار نظر کمیسیون پزشکی قانونی (به‌عنوان معیاری حداقلی)، دامنه اختلافات موجود را کاهش نداده است.

۲. رهنمودهای چگونگی احراز رشد و کمال عقل کیفی نوجوانان

دسته‌بندی و تحلیل معیارهای مختلف به‌عنوان نقشه راه به‌منظور احراز رشد کیفی ضروری است و هدف آن است که با شناخت این گزاره‌ها، رشد یا عدم رشد عقلانی متهم نوجوان اثبات و بر اساس آن، حکم مقتضی صادر شود. در همین چهارچوب، طبق ماده ۴۰۹ قانون آیین دادرسی کیفری، گذراندن دوره‌های آموزشی توسط قضات دادگاه اطفال و نوجوانان و بهره‌گیری از رهنمودهای مطرح‌شده در این زمینه، آنان را در استفاده دقیق از معیارهای مختلف برای تشخیص رشد و کمال عقل یا فقدان آن یاری می‌دهد. پیش از آغاز این بخش، بیان چند نکته ضروری و لازمه ورود به مباحث آتی است.

نخست: انتخاب هر معیار باید با این هدف باشد که تشخیص درست از آن استخراج شود و راهکار درستی برای مقام قضایی در رشد و کمال عقل یا عدم آن نسبت به فرد خاصی باشد. برای اینکه یک معیار اعم از شناختی، ارادی یا عرفی، در حد معیار و ضابطه ظاهر شود، باید از شاخص‌هایی پیروی کند. این شاخص‌ها عبارت است از میزان حساسیت و دقت معیار^۱، شفافیت و وضوح معیار^۲، قابلیت اعمال و اجرا^۳ و انطباق با اصول اخلاقی یا اصل مقبولیت^۴ (هادی، ۱۴۰۳، صص. ۷۹-۸۰).

1. Sensitivity of the Test
2. Specificity of the Test
3. Applicability
4. Validity

دوم: شعب محاکم رویه‌های گوناگونی را در چگونگی تشخیص رشد جزایی دنبال می‌کنند که رایج‌ترین معیار مورد استفاده، استعمال از مراکز روان‌پزشکی قانونی^۱ است. از دیگر معیارها برخی از شعب از هیچ‌کدام استفاده نمی‌کنند و برخی دیگر از یک یا دو معیار در توجیه دادنامه استفاده می‌کنند.

سوم: اعلام رشد و کمال عقل کیفری یا فقدان آن توسط کمیسیون‌های پزشکی قانونی، تکلیفی برای مرجع قضایی استعمال‌گیرنده ایجاد نمی‌کند. حتی ظاهر ماده ۹۱ قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲ و ماده ۲ دستورالعمل اخیر حاکی است که دادگاه تکلیفی به استعمال از پزشکی قانونی ندارد. باین حال، به دلیل فقدان تعریف دقیق از رشد و کمال عقل در متون حقوقی، احتیاط حکم می‌کند که قاضی نظر کارشناسان را در این زمینه جویا شود تا از تشخیص نادرست جلوگیری کند (حیدری، ۱۳۹۵، ص. ۱۱۰)^۲؛ به خصوص که دیوان عالی کشور نیز در راستای تضمین حسن اجرای قوانین و ایجاد وحدت رویه قضایی، مراجع قضایی را به رفع هرگونه شبهه در رشد کیفری نوجوانان ملزم دانسته است.^۳ مفاد ماده ۱۳۶ قانون آیین دادرسی کیفری که مقرر می‌دارد «بازپرس برای معاینه جراحات، آثار و علائم ضرب، صدمات جسمی، آسیب‌های روانی و سایر معاینات و آزمایش‌های پزشکی، نظر پزشک قانونی را اخذ یا حسب مورد، از وی دعوت می‌کنند...»، گواه نظر نگارندگان مبنی بر تکلیف مقام قضایی به استعمال از پزشکی قانونی است.

1. Forensic Psychiatry

۲. سابقاً این موضوع یعنی عدم تکلیف به استعمال از پزشکی قانونی به موجب ماده ۱۴۹ قانون مجازات اسلامی در جنون نیز مطرح بود، اما با لازم‌الاجرا شدن قانون آیین دادرسی کیفری در سال ۱۳۹۴، ماده ۲۰۲ این قانون به عنوان یک تکلیف مقرر می‌دارد که «هرگاه بازپرس در جریان تحقیقات احتمال دهد متهم هنگام ارتکاب جرم مجنون بوده است، تحقیقات لازم را از نزدیکان او و سایر مطلعان به عمل می‌آورد، نظریه پزشکی قانونی را تحصیل می‌کند و با احراز جنون، پرونده را با صدور قرار موقوفی تعقیب نزد دادستان می‌فرستد...». اداره کل حقوقی قوه قضائیه در نظریه مشورتی شماره ۷/۹۴/۳۳۰۴ مورخ ۱۳۹۴/۱۱/۲۸ بیان کرده است «با عنایت به ماده ۱۴۹ قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲ که بر اساس آن اختلال روانی به نحوی که شخص فاقد اراده یا قوه تمیز شود، جنون شمرده می‌شود و احراز این امر با لحاظ ماده ۱۵۰ این قانون، نیازمند اظهار نظر فنی و تخصصی توسط پزشک متخصص (کارشناس) است. از این رو مقام قضایی نمی‌تواند با توجه به تخصصی بودن موضوع، شخصاً نسبت به تشخیص و احراز جنون اقدام کند».

۳. حتی شعبه ۴۸ دیوان عالی کشور در دادنامه شماره ۱۴۰۲۰۶۳۹۰۰۰۷۸۱۵۶۲ مورخ ۱۴۰۲/۹/۲۹، ارجاع یک مرتبه موضوع رشد و کمال عقل نوجوان به کمیسیون پزشکی قانونی و در نتیجه، صدور حکم به قصاص را کافی ندانسته است.

چهارم: احراز رشد جزایی طبق ماده ۹۱ از تکالیف دادگاه شمرده می‌شود، اما این مقامات دادسرا به‌ویژه بازپرسان هستند که با تحقیقات معمول و جمع‌آوری اطلاعات مورد نیاز، زمینه را برای بررسی دقیق شرط رشد و کمال عقل توسط دادگاه فراهم می‌کنند. بدون تبیین مآل که اغلب نیازمند فوریت در اقدام و موشکافی در تحقیقات است، نمی‌توان رشد جزایی را به‌خوبی اثبات کرد. برای مثال، استعمال مشروبات الکلی توسط نوجوان و ارتکاب قتل متعاقب آن، می‌تواند به‌عنوان عاملی مؤثر در تشخیص عدم رشد و کمال عقل در زمان وقوع جرم تلقی شود. در این فرض، نقش بازپرس در مراحل اولیه از جنبه‌ای کلیدی برخوردار است؛ زیرا چگونگی تحقیقات و ارزیابی‌های اولیه او می‌تواند تأثیر بسزایی در چگونگی وضعیت روانی نوجوان داشته باشد. همچنین، معرفی متهم به پزشکی قانونی در لحظات ابتدایی پس از دستگیری، زمینه‌ساز تحلیل دقیق‌تری از شرایط و وضعیت عقلانی وی خواهد بود.

پنجم: باید میان مواد ۹۱ و ۱۴۹ قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲ قائل به تفکیک شد؛ زیرا این دو مقرر در مقام تمایز بین جنون و شبهه در رشد جزایی هستند و نمی‌توان متهم فاقد رشد و کمال عقل را به‌طور کلی دچار اختلال روانی به‌عنوان یکی از موانع مسئولیت کیفری دانست. به عبارتی، ممکن است که شخص حین ارتکاب جرم حدی یا جنایت مستوجب قصاص دارای قوه تمییز و اراده باشد، اما از رشد جزایی برخوردار نباشد؛ چنان‌که وجود اختلال روانی نسبی لزوماً به معنای عدم احراز رشد شناختی و روانی نیست. این موضوع در شعب بازپرسی ویژه قتل عمد برای متهمان بالغ کمتر از ۱۸ سال در هنگام استعمال از پزشکی قانونی مورد توجه قرار می‌گیرد و کمیسیون نیز به لحاظ مفاهیم پزشکی و علمی این دو، آن‌ها را مجزا می‌داند و بر همین اساس اظهار نظر می‌کند. برای مثال، در استعمال شماره ۱۴۰۲۱۲۹۹۰۰۳۵۹۵۳۵۲۰ مورخ ۱۴۰۲/۱۱/۱۱ شعبه ۸ بازپرسی دادسرای عمومی و انقلاب شیراز چنین آمده است که «متهم به اتهام مباشرت در قتل عمدی، در تاریخ ۱۴۰۱/۱۲/۱۱ به حضور معرفی می‌شود. نام‌برده دارای بلوغ و کمتر از ۱۸ سال سن است. وضعیت روحی و سلامت قوه تمییز و اراده ایشان حین ارتکاب قتل و زمان معاینه (هر دو) مشخص و نتیجه را اعلام فرمایید. همچنین، با توجه به اینکه متهم کمتر از ۱۸ سال است، در خصوص رشد و کمال عقل وی نیز اظهار نظر شود». کمیسیون پزشکی قانونی نیز مقرر کرده است که «در حال حاضر علائمی از اختلال روانی که سبب فقدان قوه تمییز و اراده شود، در وی

مشاهده نمی‌شود. وی در زمان ارتکاب بزه فاقد رشد روانی و شناختی (معادل مفهوم قضایی رشد و کمال عقلانی) بوده است»^۱.

ششم: با توجه به اهمیت موضوع رشد جزایی متهم بالغ زیر ۱۸ سال و جلوگیری از صدور حکم ناموجه به حد یا قصاص آن‌ها بدون تحقیقات جامع، نظام عدالت کیفری باید به هر طریق ممکن برای برطرف کردن شبهه اقدام کند. تبصره ماده ۹۱ قانون مجازات اسلامی در این باره آورده است «دادگاه برای تشخیص رشد و کمال عقل می‌تواند... از هر طریق دیگری که مقتضی بداند، استفاده کند». با وجود این، نباید گستره اختیارات دادگاه را با معیارهای ذهنی و کلی محدود کرد. از این‌رو، تبصره ۱ ماده ۲ دستورالعمل مزبور تأکید دارد که «در صورتی که قاضی رسیدگی‌کننده به طریقی... برای رفع شبهه اقدام کند، باید به‌نحو واضح چگونگی آن را در پرونده منعکس کند». بدین سان، دادگاه باید چگونگی تشخیص رشد کیفری نوجوان را به‌صورت دقیق در پرونده درج و حتی در دادنامه آن را عینی، مستند و موجه کند^۲.

هفتم: چنانچه شرایط تحقق قواعد کلی مانند قاعده درأ، شبهه حکمی یا موضوعی یا دیگر موانع مسئولیت کیفری مانند جنون، اکراه و اضطراب مطرح باشد، مقام قضایی به بررسی این موارد نیز می‌پردازد. در اتخاذ تصمیم نهایی، استناد به این موارد در اولویت است و در صورت فقدان موانع مسئولیت، شرایط تحقق ماده ۹۱ یادشده بررسی و به آن استناد می‌شود (طهماسبی و همکاران، ۱۴۰۳، ص. ۶۳).

اکنون با تصریح به معیارهای عینی و جامع، توجه رویه قضایی را به امکان بهره‌گیری از تمام یا بخش عمده‌ای از این معیارها جلب می‌کنیم.

۱.۲. استعلام از مراجع ذی‌ربط

دستورالعمل چگونگی تشخیص رشد و کمال عقل افراد بالغ کمتر از ۱۸ سال تمام شمسی مصوب ۱۴۰۲ تنها معیار برای احراز رشد جزایی را پزشکی قانونی معرفی کرده است. تبصره ۱ ماده ۲ این

۱. نظریه کمیسیون پزشکی قانونی به شماره ۱۴۰۲۴۳۹۹۰۰۶۷۳۳۵۲۸ مورخ ۱۴۰۲/۱۲/۲۸ اداره کل پزشکی قانونی استان فارس.

۲. بنابراین، این گفته برخی از نویسندگان که معتقدند منظور از «هر طریق دیگری» در تبصره ماده ۹۱، یک محاوره و مکالمه ساده نیز می‌تواند باشد (عطرزاده و کلانتری، ۱۴۰۲، ص. ۵۰)، پذیرفتنی نیست.

دستورالعمل، مقام قضایی را مکلف کرده است که چنانچه به طریقی غیر از پزشکی قانونی برای رفع شبهه اقدام کرده باشد، مراتب را در پرونده درج کند. اکنون این پرسش اساسی مطرح می‌شود که چنانچه مرجع قضایی نظر پزشکی قانونی را اخذ کرد، آیا دادرسی تکلیف دیگری ندارد؟ آنچه از ظاهر ماده ۲ دستورالعمل اخیر مستفاد می‌شود، تأکید بیش از حد بر نظریه کمیسیون پزشکی قانونی و فقدان ضرورت اقدام دیگر است. به نظر می‌رسد اعتماد به ظاهر این ماده جایز نیست؛ زیرا از سویی چنانچه از این حیث به آن اعتبار بخشیم، با تبصره ماده ۹۱ قانون مجازات اسلامی در تعارض است. از سوی دیگر، امروزه اظهار نظر کمیسیون پزشکی قانونی، غیرمستند و با ایرادات متعدد همراه است که در این باره می‌توان به دادنامه شماره ۱۴۰۲۰۶۳۰۰۰۷۸۱۵۶۲ مورخ ۱۴۰۲/۹/۲۹ شعبه ۴۸ دیوان عالی کشور توجه کرد که خاطر نشان می‌سازد «در متن نظریه کمیسیون پزشکی قانونی قید شده است که طبق شرح حال اخذ شده، در زمان ارتکاب بزه از رشد و کمال عقلانی برخوردار نبوده است حال آنکه صرف اخذ شرح حال دلیل نیست و چه بسا شرح حال از خود متهم اخذ شده باشد که می‌تواند خلاف واقع باشد. از سویی محتویات پرونده و ادله موجود نیز با نظریه پزشکان قانونی مغایرت دارد...». بنابراین، در صورتی که تشخیص رشد و کمال عقل نیازمند تحقیقات گسترده با اخذ استعلام از منابع متنوع باشد، نه تنها تحصیل نظر پزشکی قانونی، بلکه استعلام از دیگر مراجع مرتبط الزامی است که در این مبحث به آن پرداخته می‌شود.

۲.۱.۱.۱. پزشکی قانونی

در نظام عدالت کیفری ایران، معمول‌ترین روش برای تشخیص رشد و کمال عقل جزایی متهمان نوجوان، استفاده از نظر کمیسیون پزشکی قانونی است. این استعلام به دلیل ماهیت موضوع و ارتباط آن با مفاهیم پیچیده ذهنی و پزشکی انجام می‌شود. بی تردید، نظر کارشناسان روان پزشکی در تصمیم‌گیری درست و جلوگیری از اشتباهات قضایی، نقشی اساسی دارد. ماده ۲ دستورالعمل مزبور تصریح می‌دارد که «در صورت توجه اتهام به فرد بالغ کمتر از ۱۹ سال، موضوع جرائم ماده ۹۱ قانون، چنانچه به تشخیص قاضی رسیدگی کننده، رفع شبهه در رشد و کمال عقل وی مستلزم استعلام از پزشکی قانونی باشد، وی می‌تواند ضمن معرفی مرتکب به کمیسیون و اعلام تاریخ وقوع جرم، گزارشی از پرونده و تصویر اوراقی از آن را که مؤثر در تشخیص رشد و کمال عقل وی باشد، جهت اخذ نظر کمیسیون به پزشکی قانونی ارسال کند».

با اینکه ارجاع به پزشکی قانونی به دلیل فنی و تخصصی بودن موضوع و پیوستگی تنگاتنگ آن با عوامل اپیدمیولوژیک^۱ (بهرغم نص یادشده که با عبارت «می‌تواند» آن را اختیاری دانسته است)، در عمل ضروری و اجتناب‌ناپذیر است، با این حال، نباید پنداشت که اظهارنظر این کمیسیون همواره مستدل و بدون نقص است. در موارد متعدد، دیدگاه کمیسیون با محتویات پرونده و حتی اظهارنظر کمیسیون‌های بعدی همخوانی ندارد و گاه نیز بر پیچیدگی موضوع می‌افزاید. در مواردی آزمون استاندارد، قابل اتکا و همگام با سیستم‌های بین‌المللی برای تعیین رشد در دسترس نیست (باقری و همکاران، ۱۴۰۲، ص. ۲۰۶) و ممکن است گرایش‌های ذهنی روان‌پزشکان شاغل در سازمان پزشکی قانونی کشور در روند مصاحبه و معاینه تأثیر داشته باشد (هاشمی و همکاران، ۱۳۹۶، ص. ۲۳۰). به همین دلیل، دستورالعمل پیش‌گفته با هدف کاربست گزاره‌های عینی توسط این مراکز، از سویی در ماده ۳ آن‌ها را مکلف کرده است که «... به‌طور مستدل، مستند، صریح و مشتمل بر خلاصه نتایج حاصل از بررسی‌های به‌عمل‌آمده...»، ارائه نظر کنند و از سوی دیگر، در راستای اعمال نظارت مرجع قضایی بر نظریه‌های غیرعلمی و فاقد پشتوانه این مرکز در ماده ۴ آورده است: «مقام قضایی در صورت نیاز می‌تواند پرونده بالینی مرتکب را از... پزشکی قانونی مطالبه کند».

بیان نکاتی در رابطه با معیار پزشکی قانونی در تشخیص رشد کیفری متهمان نوجوان ضروری است.

نخست: ممکن است تصور شود رشد و کمال عقل در امور کیفری و مقرر در ماده ۹۱ قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲ با آنچه در علم پزشکی و مراکز پزشکی قانونی مطرح می‌شود، تفاوت مفهومی دارد، اما باید توجه کرد که اولاً، با وجود برخی تفاوت‌های شکلی این مفهوم در دو دانش یادشده، به‌طور ماهوی تقریباً یک معنا افاده می‌شود؛ توان شناختی تمییز مقولات هنجاری در وضعیت‌های عینی. ثانیاً، حقوق در تبیین برخی مفاهیم خود که ماهیتاً یافته‌های علوم دیگر را اقتضا می‌کند، ناگزیر از تمسک به رویکرد میان‌رشته‌ای است. ثالثاً، در چنین مطالعات میان‌رشته‌ای هدف این نیست که میان مفاهیم مشترک خلط معنایی شود، بلکه توسل حقوق به علوم دیگر تنها برای این است که به حقیقت یک مفهوم حقوقی بیشتر نزدیک شود و از دستاوردهای علمی مختلف

---

1. Epidemiological

برای تبیین دقیق‌تر آن یاری جوید. نمی‌توان به مفهوم عقل تنها با عینک حقوقی نگریست. این‌گونه مفاهیم در ماهیت خود به مفاهیم معادل در علوم دیگر از برخی جهات گره خورده‌اند و گستره معنایی آن‌ها در بستر نظریه‌ها و گزاره‌های علوم مختلف جای دارد (پتفت و عباسی، ۱۳۹۹، ص. ۱۴۴). به همین دلیل، در تبصره ماده یادشده و ماده ۲ دستورالعمل چگونگی تشخیص رشد و کمال عقل افراد بالغ کمتر از ۱۸ سال تمام شمسی مصوب ۱۴۰۲، اخذ نظریه پزشکی قانونی به‌عنوان تنها معیار رشد و کمال عقل متذکرشده در این مقررات معرفی شده و تبیین چنین کیفیتی از سوی این مرجع، مستلزم تعمق میان‌رشته‌ای است. در رویه قضایی نیز بیان کمیسیون‌های پزشکی قانونی گاه به لحاظ شکلی متفاوت است، اما در اصل آن را معادل مفهوم رشد و کمال عقلانی دانسته‌اند و حتی بدان اشاره می‌کنند. برای مثال، در نظریه شماره ۱۵۹۷۴۹-۱۴۰۳۲۳۹۹۰۰۰۰۰۰ کمیسیون نه‌نفره پزشکی قانونی استان تهران مقرر شده است «از نظر کارشناسان حاضر در هیئت، رشد شناختی و روانی متهم (معادل مفهوم قضایی رشد و کمال عقلی) در زمان وقوع جرم احراز نشد».

دوم: بر اساس دستورالعمل یادشده، باید برای نوجوانان کمیسیونی متشکل از روان‌پزشکان قانونی تشکیل شود. بدین ترتیب، اظهارنظر اولیه یک روان‌پزشک کافی نیست. این الزام از سویی به دلیل اهمیت شخصیت متهمان و از سوی دیگر، به‌خاطر نوع کیفرهای احتمالی - یعنی حد و قصاص - است. بنابراین، برخلاف رویه معمول که در آن ابتدا نظر کارشناس واحد اخذ و سپس موضوع به کمیسیون ارجاع می‌شود، برای این‌گونه متهمان در صورت ارتکاب جرائم یادشده، ارجاع مستقیم به کمیسیون الزامی است.

سوم: برای بررسی دوباره رشد و کمال عقل متهم نوجوان، مرجع قضایی نباید محصور به ماده ۱۶۵ قانون آیین دادرسی کیفری^۱ شود و ضرورت دارد از ظرفیت دیگر روان‌پزشکان قانونی به‌ویژه در خارج از حوزه یک استان (ب‌ه‌قصد جلوگیری از ایجاد شائبه) بهره‌گیرد. بنابراین، صدور رأی در پرونده شماره ۲۸۵۷۶۷-۱۴۰۰۱۲۹۲۰۰۰۰۰۰۰۰۰ شعبه ۱ دادگاه کیفری یک استان فارس^۲ توسط اکثریت اعضا، آن هم زمانی که ولی دم به عدم رشد و کمال عقل نوجوان معترض

۱. «هرگاه نظریه کارشناس به نظر بازپرس، محل تردید باشد یا در صورت تعدد کارشناسان، بین نظر آنان اختلاف باشد، بازپرس می‌تواند تا دو بار دیگر از سایر کارشناسان دعوت به عمل آورد...».

۲. دادنامه شماره ۱۴۰۰۱۲۳۹۰۰۰۷۸۴۱۴۷۱ مورخ ۱۴۰۰/۹/۳۰.

بوده و دیدگاه اقلیت اعضای شعبه نیز بر ارجاع به کمیسیون پنج نفره بوده، ناپسندیده است.^۱ چهارم: استعلام باید روشن و صریح باشد و مقام قضایی نباید تحت تأثیر دیگر قبود مندرج در ماده ۹۱ قانون مجازات اسلامی قرار گیرد؛ توضیح اینکه، مقنن در این ماده شروط «عدم درک ماهیت جرم» و «عدم درک حرمت جرم» را نیز مقرر نموده است که از «شبهه در رشد و کمال عقل» متمایز هستند. بنابراین، ناگفته پیداست که اشاره واحد روان‌پزشکی قانونی استان تهران در نظریه شماره ۱۴۰۳۴۳۹۹۰۰۲۵۴۷۰۴۵ مورخ ۱۴۰۳/۵/۲۲ خطاب به شعبه استعلام کننده با عبارت «در خصوص قسمت دوم پرسش آن مرجع، بررسی قابلیت درک حرمت و ماهیت جرم توسط متهم، خارج از صلاحیت پزشکی قانونی است» صحیح است؛ زیرا این مرجع باید در چهارچوب وظیفه قانونی و در راستای مفاهیم پزشکی به بررسی و اظهارنظر درباره موضوع بپردازد.^۲ از این رو ماده ۲ دستورالعمل یادشده در راستای محدود و منحصر کردن استعلام‌های گسترده در خصوص ماده ۹۱ که مرتبط با وظایف پزشکی قانونی نیست، مقرر می‌دارد «قاضی رسیدگی کننده در خصوص درک مرتکب نسبت به ماهیت جرم انجام شده و یا حرمت آن در زمان ارتکاب جرم، تحقیقات لازم را به عمل می‌آورد». بدین سان، تشخیص چگونگی ادراک فرد از «ماهیت رفتار انجام شده» دارای ماهیت قضایی و به عهده قاضی است (طهماسبی و همکاران، ۱۴۰۳، ص. ۶۲).

پنجم: ارائه شرح حال از سوی متهم نوجوان برای رد رشد و کمال عقل او کافی نیست و کمیسیون پزشکی قانونی باید نسبت به تشکیل پرونده بالینی^۳ و معاینات و آزمایش‌های متنوع و ارزیابی دقیق آن‌ها اقدام^۴ و مستندات مرتبط اعم از شرح معاینه، مصاحبه روان‌پزشکی و نتایج

۱. رأی اکثریت به موجب دادنامه شماره ۱۴۰۰-۸۸۶۲-۱۴۰۰ مورخ ۱۴۰۰/۱۲/۷ شعبه ۴۹ دیوان عالی کشور ابرام شده است.

۲. ماده ۱ آیین‌نامه اجرایی قانون تشکیل سازمان پزشکی قانونی کشور: «درخواست‌ها و دستورات مراجع ذی‌صلاح قضایی به سازمان پزشکی قانونی کشور و واحدهای تابعه آن باید در چهارچوب وظایف قانونی سازمان، روشن و صریح... باشد».

3. Clinical File

۴. در رویه قضایی آمریکا برای ارزیابی مسئولیت کیفری کودک در یک دادرسی افتراقی، از آزمون استانداردهای متکامل شایستگی عمل استفاده می‌شود که مقولات چهارگانه کنترل تکانه، انگیزه پاداش، پاسخ احساسی و درک کودک از خود و دیگران برای سنجش رشد عقلی (از حیث شناختی) مورد ارزیابی قرار می‌گیرد (Luna, Padmanabhan, & O'Hearn, 2010, p. 101; Geier & Luna, 2009, p. 212; Casey et al., 2010, p. 225; Chein et al., 2011, p. 1).

آزمایش‌های مورد نیاز روان‌شناختی را جمع‌آوری و در کمیسیون مطرح کند. سپس در برابر مرجع استعلام‌گیرنده نسبت به نظر ارائه‌شده پاسخ‌گو باشد و در صورت نیاز مرجع قضایی به پرونده بالینی، آن را ارائه کند. بدین ترتیب نمی‌توان پاسخ شماره ۱۵۹۷۴۹۰۰۰۰۳۲۳۹۹۰۰۰۰ کمیسیون نه‌نفره پزشکی قانونی استان تهران که در بازگشت به نامه شماره ۱۴۰۲۱۲۹۹۰۰۳۹۳۶۳۱۹۲ مورخ ۱۴۰۲/۱۲/۱۲ شعبه ۵ دادگاه کیفری یک استان فارس مقرر داشته است «متهم چهار نوبت در کمیسیون‌های پزشکی قانونی استان فارس و تهران مورد ارزیابی و مصاحبه روان‌پزشکی قرار گرفته است. این مصاحبه‌ها به صورت ساختاریافته و بر اساس اصول تشخیصی استاندارد شامل ارزیابی قابلیت‌ها و مهارت‌های روان‌شناختی از جمله هوش، تفکر انتزاعی، قدرت تصمیم‌گیری، مهارت حل مسئله، اولویت‌بندی اقدامات کنترل هیجانات و... است و از نظر کارشناسان حاضر در هیئت‌های کمیسیون‌هایی که برای وی تشکیل شده که شامل ۲۴ تن (کارشناس) است، رشد شناختی و روانی وی (معادل مفهوم قضایی رشد و کمال عقلی) در زمان وقوع جرم احراز نشد» را پذیرفت؛ زیرا آنچه درخواست شعبه استعلام‌کننده به موجب ماده ۴ دستورالعمل چگونگی تشخیص رشد و کمال عقل افراد بالغ کمتر از ۱۸ سال تمام شمسی بوده، پرونده بالینی متهم است نه ارائه خلاصه اقداماتی که انجام شده است. عدم ارائه پرونده بالینی پیامدهای منفی حقوقی در پی داشته و موجب صدور حکم قصاص متهم نوجوان توسط یکی از اعضای شعبه شده است (رای اقلیت). در یکی از بندهای استدلال این مقام قضایی در دادنامه شماره ۱۴۰۳۱۲۳۹۰۰۰۲۷۱۴۰۶۳ مورخ ۱۴۰۳/۳/۲۲ چنین آمده است که «صرف‌نظر از آنکه نظریه کمیسیون پزشکی طریقت دارد، نظریه کارشناس پزشکی قانونی باید مستدل، مستند و صریح باشد که در مانحن‌فیه، نظریه کمیسیون‌های پزشکی قانونی از جمله نظریه هیئت نه‌نفره مضبوط در صفحه ۷۰۳ پرونده، کلی و بدون بیان مبنای علمی و ارائه نتایج حاصل از بررسی‌های به‌عمل‌آمده عنوان شده است».

ششم: نکته تکمیل‌کننده بند اخیر این است که استخراج نظریه کمیسیون پزشکی قانونی در وضعیت کنونی اجتناب‌ناپذیر است، اما مقام قضایی می‌تواند آن را به‌طور موجه و مدلل رد کند. این اقدام در صورت بهره‌گیری از «تمام معیارها و اصول راهنمای جایگزین» برای تشخیص رشد جزایی مقدور است و در صورت نبود معیار دقیق و عینی دیگر، نمی‌توان قائل به رد نظریه کمیسیون پزشکی و فقدان مبنای آن حتی در صورت عدم ارائه مستندات و پرونده بالینی متهم شد؛

زیرا ممکن است نظریات کمیسیون از نظر مقام رسیدگی‌کننده که از زاویه قضایی بدان می‌نگرد، فاقد مبنا باشد، اما از نظر روان‌پزشکان، دارای مبنای علمی مستحکم است. از این رو نظریه اقلیت اعضا در رأی یادشده در فرض نبود معیار موجه دیگر، قابل دفاع نیست^۱ و دیدگاه اکثریت با این استدلال که «با توجه به اینکه حسب نظریه‌های متعدد کمیسیون‌های مختلف پزشکی قانونی، متهم از رشد و کمال عقلی برخوردار نبوده و دفاع اولیای دم و وکلای ایشان نیز در این راستا منتهی به احراز رشد و کمال عقلی متهم نشده است، در این خصوص برای اکثریت اعضای دادگاه شبهه وجود دارد...»، شایسته توجه است.

هفتم: گاه زمان ارتکاب جرم مستوجب حد و قصاص با زمان دستگیری متفاوت است و دستیابی به متهم سال‌ها به طول می‌انجامد. در این موارد به علت تغییرات شخصیتی و رشد روانی، اظهار نظر واحد روان‌پزشکی قانونی درباره تشخیص رشد جزایی با صعوبت همراه می‌شود؛ زیرا مصاحبه و معاینه مستقیم نمی‌تواند برآیند کاملی از رشد عقلانی متهم در زمان وقوع جرم ارائه دهد.^۲ در این فرض، اخذ پرونده کیفری برای اشراف بر نحوه و کیفیت وقوع جرم، تحقیق از همسالان، بستگان و مربیان آموزشی و تربیتی به‌عنوان راهی برای تکمیل شواهد نقش بسزایی دارد. عدم احراز رشد و کمال عقل متهم در زمان معاینه، بیان‌کننده فقدان آن در زمان قبل یعنی هنگام وقوع جرم است مگر به علل قانونی خلاف آن ثابت شود (طهماسبی و همکاران، ۱۴۰۳، ص. ۶۱).

هشتم: ارسال نسخه‌ای از پرونده کیفری به‌ویژه برخی از تحقیقات مانند صورت‌جلسه بازسازی صحنه قتل عمد می‌تواند کمیسیون پزشکی قانونی را در اتخاذ تصمیم درست یاری دهد؛ چنان‌که ارسال شرح حال خانوادگی و پرونده شخصیت متهم می‌تواند در ارزیابی رشد شناختی و روانی او

---

۱. مثال مشابه آن پرونده موسوم به ستایش است که با وجود شواهدی مبنی بر وجود اختلال رفتاری متهم نوجوان آن (۱۶ساله)، به‌موجب دادنامه شماره ۹۵۰۹۹۷۰۲۲۵۵۰۰۱۵۲ مورخ ۱۳۹۵/۶/۳۱ دادگاه کیفری یک تهران به اعدام، قصاص نفس، شلاق تعزیری و پرداخت دیه محکوم شد. این در حالی است که نشانه‌هایی از اختلال سلوک در این نوجوان وجود داشت (بفت، ۱۴۰۱، ص. ۱۲۱). برای مطالعه شرح تفصیلی و نقد این پرونده رک به: فرحبخش، ۱۳۹۵، صص. ۴۱-۵۵).

۲. چنان‌که شعبه ۳۵ دیوان عالی کشور در خصوص درخواست اعاده دادرسی نسبت به دادنامه شماره ۷۳-۱۳۹۱/۰۵/۱۷ در باب عدم امکان اعمال ماده ۹۱، به این موضوع اشاره می‌کند که به‌خاطر گذشت چند سال از وقوع جرم، امکان تشخیص عدم درک متهم ممکن نیست.

مؤثر باشد. بند اخیر ماده ۲ دستورالعمل فوق مقرر می‌دارد «وی (قاضی رسیدگی‌کننده) می‌تواند ضمن معرفی مرتکب به کمیسیون و اعلام تاریخ وقوع جرم، گزارشی از پرونده و تصویر اوراقی از آن را که مؤثر در تشخیص رشد و کمال عقل وی باشد، جهت اخذ نظر کمیسیون به پزشکی قانونی ارسال کند»^۱.

نهم: در صورتی که اعضای کمیسیون در خصوص رشد و کمال عقل نوجوان به اتفاق نظر نرسند، با بیان تعداد آرای موافق و مخالف، نظر اکثریت حاضر به‌عنوان گزارش نهایی به مقام قضایی ارائه می‌شود. با این حال، با توجه به موضوعیت شبهه به شرح مقرر در ماده ۹۱ و تأثیر اختلاف نظر کارشناسان در تصمیم‌سازی قضایی، نظر اقلیت نیز در گزارش بیان و به مرجع قضایی ارسال خواهد شد. به عقیده نگارندگان چنانچه میان کمیسیون‌های پزشکی قانونی اتفاق نظر نباشد، این اختلاف به‌ویژه در صورت نبود معیار راهنمای دیگر، از مصادیق شبهه است و نمی‌توان حکم به قصاص یا اجرای حد بر مرتکب صادر کرد. شعبه ۳۹ دیوان عالی کشور در دادنامه شماره ۱۴۰۰۶۳۹۰۰۰۵۲۹۳۰۲ بر همین نظر است و مقرر می‌دارد: «در این پرونده، کمیسیون‌های سه و پنج نفره نظر بر عدم رشد متهم داده‌اند، اما کمیسیون هفت نفره مستقر در تهران وی را واجد کمال عقلی اعلام کرده است. با استناد به... دادنامه فرجام‌خواسته نقض می‌شود تا بار دیگر موضوع به کمیسیون ارجاع شود و سپس دادگاه حکم مناسب صادر کند».

۲.۱.۲. مراکز درمانی و بالینی

با توجه به اینکه به موجب ماده ۹۱ قانون مجازات اسلامی، شرط اعمال مجازات مشمول این ماده افزون بر «بلوغ»، وجود «رشد و کمال عقل» در افراد نوجوان است و در تشخیص حالت شناختی، بررسی سوابق فرد در مراکز بالینی و درمانی از اهمیت جدی برخوردار است، از این رو به محض وقوع جرم یا اطلاع از آن، مقام قضایی در نخستین فرصت می‌تواند با استعلام قضایی بدین سوابق

۱. گاه کمیسیون پزشکی قانونی راساً پرونده کیفری را مطالبه می‌کند و حتی اخذ و بررسی محتوای آن را در نظریه خویش می‌آورد. برای مثال، در مکاتبه شماره ۱۴۰۱۴۳۹۹۰۰۰۳۴۴۳۱۰۶ مورخ ۱۴۰۱/۵/۲۲ اداره کمیسیون‌های پزشکی قانونی فارس خطاب به شعبه ۸ بازرسی دادسرای عمومی و انقلاب شیراز آمده است: «نام‌برده معاینه و پرونده کیفری بررسی شد. وی در زمان ارتکاب جرم از رشد و کمال عقلانی برخوردار نبوده است».

دسترسی یابد. دستیابی به سوابق بالینی برای مقام قضایی برای شناخت شایسته ابعاد جسمی و روحی فرد مفید است؛ همان‌گونه که ارسال این سوابق به پزشکی قانونی برای بررسی رشد کیفری توسط کارشناسان سودمند خواهد بود. این سوابق برای مددکار اجتماعی^۱ که به موجب ماده ۲۸۶ قانون آیین دادرسی کیفری اقدام به تشکیل پرونده شخصیت^۲ می‌کند نیز اهمیت بسزایی دارد.

شبهه مقرر در ماده یادشده، معطوف به تشخیص مقام قضایی در وجود یا فقدان رشد و کمال عقل مورد نیاز برای تحقق مسئولیت کیفری کامل در جرائم موضوع آن ماده است. بنابراین، این موضوع مانع تمسک به سوابق بالینی و درمانی به‌رغم اظهارنظر پزشکی قانونی مبنی بر رشد کیفری در نوجوان نیست؛ زیرا ماده ۹۱ با اندراج شرایطی، ادبیاتی قابل تفسیر و از لحاظ خبروی نظری بوده است و قطعاً می‌تواند بستری عملی فراهم سازد تا برای افرادی که زیر سن ۱۸ سال مرتکب جنایت عمدی می‌شوند، عدم رشد و کمال عقل را ثابت کند (نجفی توانا، ۱۴۰۰، ص. ۱۳۳). برای مثال، ممکن است نوجوان سال‌ها در بیمارستان روانی بستری بوده یا سابقه خودکشی ناموفق چندباره داشته باشد و پزشکی قانونی، سوابق بالینی را اخذ نکرده است یا اینکه با بررسی آن، همچنان اصرار بر کمال عقلانی نوجوان دارد. در این موارد، امکان اتخاذ تصمیم قضایی برخلاف نظر پزشکی قانونی و با دعوت و تحقیق از پزشکانی که بر فرایند درمان سابق متهم نظارت داشته‌اند، وجود دارد. با وجود این، در رویه قضایی به چنین معیاری توجه شایسته نشده است. در مواردی متهم، ولی^۳ یا وکیل او درخواست اخذ پرونده بالینی از مراکز درمانی می‌کنند که با مخالفت مقام قضایی با این توجیه روبه‌رو می‌شود که اخذ استعلام از وظایف پزشکی قانونی است حال آنکه تشخیص قطعی رشد جزایی یا عدم آن بر عهده قاضی رسیدگی‌کننده است. برای مثال می‌توان به دادنامه شعبه ۳۲ دیوان عالی کشور به شماره ۹۹۰۹۹۷۰۹۱۰۵۰۰۶۷۳ مورخ ۱۳۹۹/۹/۲۶ توجه کرد که در قسمتی از متن آن چنین آمده است که «رابعاً، با عنایت به اینکه وکیل متهم مدعی ابتلای موکلش به بیماری اعصاب و روان شده و مدارکی هم در این رابطه ارائه

1. Social Worker

2. Personality File

۳. ماده ۴۱۳ قانون آیین دادرسی کیفری ۱۳۹۲: «در دادگاه اطفال و نوجوانان، والدین، اولیا یا سرپرست طفل و نوجوان، وکیل مدافع، شاکی، اشخاصی که نظر آنان در تحقیقات مقدماتی جلب شده [است]، شهود، مطلعان و مددکار اجتماعی سازمان بهزیستی حاضر می‌شوند. حضور اشخاص دیگر در جلسه رسیدگی با موافقت دادگاه بلامانع است.»

کرده، اما در این مورد بررسی لازم صورت نگرفته است...».

۳.۱.۲. مرجع قضایی

گاه متهم نوجوان که مرتکب جرائم مستوجب حد و قصاص شده، دارای سوابق متعدد کیفری است که چگونگی ارتکاب جرائم سابق می‌تواند به‌عنوان معیاری راهنما برای تشخیص رشد و کمال عقل وی یا عدم آن بهره‌وری شود. در این صورت مقام قضایی برای اتخاذ تصمیم مسئولانه می‌تواند پرونده‌های سابق را مطالبه و کیفیت وقوع جرم و مستندات انعکاس‌یافته در آن را بررسی کند. اهمیت این موضوع هنگامی برجسته است که در پرونده مطروح، رشد و کمال عقل متهم نوجوان احراز شده، اما در پرونده سابق این موضوع مردود شده است. این اهمیت هنگامی دوچندان می‌شود که متهم دارای سابقه بوده و رشد جزایی وی در آن پرونده رد شده، اما بعد از ارتکاب قتل متواری شده و پس از سال‌ها دستگیر و درحالی‌که سن وی بالای ۱۸ سال است، به کمیسیون روان‌پزشکی قانونی معرفی می‌شود. در این فرض، اخذ پرونده کیفری سابق یا حتی پرونده بالینی موجود در پزشکی قانونی، نقش قابل توجه‌ای در ارزیابی پزشکی قانونی دارد؛ زیرا مصاحبه و معاینه مستقیم نمی‌تواند تصویر دقیق و برابند کاملی از رشد نوجوان در هنگام ارتکاب جرم ارائه دهد.

بی‌توجهی به سابقه کیفری متهم نوجوان (۱۶ساله) که در پرونده به شماره ۱۴۰۱۱۲۹۲۰۰۰۳۶۳۶۷۵ (ارجاع‌شده به شعبه ۳ دادگاه کیفری یک استان فارس با موضوع لواط به عنف)، فقدان رشد کیفری آن احراز و بر مبنای آن کیفر تعزیری اعمال شده^۱، اما در ۱۷ سالگی مرتکب قتل عمد و متواری شده و علی‌رغم گذشت سن وی از ۱۸ سال، تاکنون دسترسی به او حاصل نشده، موجب صدور حکم غیابی به قصاص نفس به‌موجب دادنامه شماره ۱۴۰۳۱۲۹۹۰۰۲۲۰۱۰۸۶۸ مورخ ۱۴۰۳/۷/۱۰ صادره از شعبه ۵ دادگاه کیفری یک استان فارس (ویژه نوجوانان) شده است. این در حالی است که حضوری یا غیابی بودن رسیدگی نمی‌تواند موجهی برای احراز رشد و کمال عقل به‌عنوان معیاری راهنما باشد و حتی در صورت عدم دسترسی به متهم، مقام قضایی باید با نهایت دقت و تلاش نسبت به بررسی رشد و کمال

۱. دادنامه شماره ۱۴۰۱۱۲۳۹۰۰۱۱۲۱۸۵۳۲ مورخ ۱۴۰۱/۱۲/۲۱.

عقلانی متهم به‌ویژه زمانی که متهم دارای اختلالات روانی و پرونده‌های متعدد کیفری است، اقدام کند.

۴.۱.۲. دیگر مراجع ذیصلاح

بررسی همه‌جانبه ابعاد شناختی و روانی متهم نوجوان مستلزم بهره‌گیری از تمام ظرفیت‌ها و مستندات مرتبط با این موضوع است. در همین چهارچوب، حتی بعد از ارتکاب جرم می‌توان وضعیت فردی و شناختی متهم نوجوان را بررسی کرد. کانون اصلاح و تربیت^۱ باید با استفاده از تخصص مددکاران اجتماعی، گزارش جرم‌شناسانه‌ای با توجه به وضعیت سن و حالت خطرناک^۲ آنان تهیه کند (نیازی‌پور، ۱۴۰۱، ص. ۲۰۸) و روان‌شناسان کانون می‌توانند ضمن بررسی دقیق شخصیتی متهم که با او در حال نشست و برخاست روزانه هستند، تصویر کاملی از این مؤلفه‌ها به دست آورند. در این میان، مقام قضایی می‌تواند از پرونده وضعیت^۳ و گزارش‌های یادشده در احراز رشد کیفری متهم استفاده و حتی مددکاران و روان‌شناسان کانون اصلاح و تربیت را دعوت و از آن‌ها در خصوص سلامت و رشد عقلانی نوجوان تحقیق کند.

نگارندگان با چنین استعلام یا دعوتی در رویه قضایی مواجه نشدند و تنها با مکاتبه‌هایی روبه‌رو شدند که کمیسیون پزشکی قانونی استان تهران در مقام رسیدگی به اعتراض به نظریه کمیسیون روان‌پزشکی قانونی پنج‌نفره استان‌های دیگر، خواستار اخذ گزارش مددکاران کانون اصلاح و تربیت درباره عملکرد رفتاری متهم نوجوان در کانون و ارسال آن به تهران شده است. برای مثال، می‌توان به مکاتبه شماره ۱۴۰۳۴۳۹۹۰۰۳۵۳۵۰۷۶ مورخ ۱۴۰۳/۷/۱۱ این کمیسیون توجه کرد که ابراز داشته است «درضمن، گزارشی از مددکاری زندان در خصوص چگونگی عملکرد و رفتار وی در طول مدت زمان محکومیت و گزارش بهداری زندان برای بررسی به این مرکز ارسال شود». همان‌گونه که سخن به میان آمد، تبصره ماده ۹۱ با عبارت «از

---

1. Correction and Rehabilitation Center

2. Dangerousness

۳. بند خ ماده ۱ آیین‌نامه اجرایی سازمان زندان‌ها و اقدامات تأمینی و تربیتی کشور مصوب ۱۴۰۰: «پرونده وضعیت، پرونده‌ای است متشکل از مجموعه اطلاعات مربوط به متهم بازداشتی، زندانی یا مددجو که مشتمل بر بخش‌های اجرای احکام، شخصیت، سلامت و مددکاری اجتماعی است».

هر طریق دیگر» مقام قضایی را موظف به بررسی رشد کیفری و احراز آن کرده است نه پزشکی قانونی و این استدلال که بررسی تمام زوایای رشد و عقل متهم نوجوان از تکالیف سازمان پزشکی قانونی است نمی‌تواند غفلت آشکار قضات از نص یادشده را پوشش دهد.

همان‌طور که ارزیابی رشد کیفری متهم نوجوان در حین و پس از ارتکاب جرم اهمیت دارد، بررسی سوابق گذشته او نیز تأثیر بسزایی در احراز رشد و کمال عقلش دارد. بدین منظور می‌توان به سوابق موجود از متهم نزد همسالان و مربیان آموزشی و تربیتی او دست یافت و در صورت نیاز، پرونده‌های موجود را مطالبه کرد و توسط مقام قضایی رأساً بررسی یا برای کمیسیون پزشکی قانونی ارسال شود.

۲.۲. آزمون

اجرای درست دادرسی اطفال و نوجوانان به دلیل اهمیت بالای خود ایجاب می‌کند که الگوها و روش‌های خاصی برای آن در نظر گرفته شود تا از این طریق بتوان دادرسی ویژه و قانونی را انتظار داشت. از مهم‌ترین الگوهای حاکم بر دادرسی در رسیدگی به جرائم مستوجب حد و قصاص نوجوانان، سنجش و اختبار^۱ او در جلسه رسیدگی دادگاه است. این معیار از دیرباز مورد توجه فقها به‌ویژه در امور مالی نوجوان با هدف احراز رشد او بوده است (جزیری، ۱۴۲۴ق، ص. ۳۱۵). احراز رشد لزوماً منوط به اختبار نیست؛ زیرا اختبار جنبه طریقیست دارد (نجفی، ۱۴۰۴ق، ج ۲۶، ص. ۴۹)، اما ارزیابی شناختی و روانی نوجوان، نقش اساسی در احراز رشد کیفری او از سوی دادگاه دارد و هرگونه خلل - حتی جزئی - به این ضابطه، پیامدهای منفی صدور حکم به قصاص و حد را در پی دارد. از شاخص‌های مهم اختبار و سنجش نوجوان، حضور فیزیکی وی در جلسه رسیدگی و ارزیابی حالات شناختی اوست و برگزاری جلسه از طریق ویدئوکنفرانس از سوی دادگاه و صدور حکم به قصاص متهم نوجوان با اشکال همراه است. بنابراین، دادنامه شماره ۱۴۰۰/۴/۷ مورخ ۱۴۰۰/۱۲/۲۹ ۱۴۰۰/۱۲/۲۹ ۱۴۰۰/۴/۷ شعبه ۳ دادگاه کیفری یک اصفهان که ضمن برگزاری جلسه به طریق ویدئوکنفرانس و تشخیص رشد کیفری، اقدام به صدور حکم قصاص کرده، ناصواب بوده و با ایراد شعبه ۳۹ دیوان عالی کشور در دادنامه شماره

۱۴۰۰۶۳۹۰۰۰۵۲۹۳۰۲ روبه‌رو شده است. در دادنامه اخیر آمده است که «هرچند استفاده از فناوری جدید در دادرسی موجب تسریع و سهولت در کار می‌شود، اما برای موضوعی به این درجه از اهمیت که پای جان انسان در میان است، بررسی به این صورت فاقد اقتناع وجدانی است». این موضوع به طریق اولی در خصوص کمیسیون پزشکی قانونی نیز صدق می‌کند. شعب متعدد دیوان عالی کشور، تشکیل جلسه کمیسیون‌های پزشکی قانونی با کانون اصلاح و تربیت از طریق ویدئوکنفرانس به منظور احراز رشد کیفری نوجوان متهم به جرم حدی و قصاصی را مخدوش دانسته و با رویه‌سازی، آن‌ها را ملزم به اعزام حضوری نوجوان به کمیسیون - حتی تهران - در موارد رسیدگی به اعتراض کرده است.^۱

به این ترتیب، برای احراز رشد و کمال عقل نوجوانان در دادرسی‌های کیفری، حضور فیزیکی ایشان ضروری است و استفاده از روش‌های مجازی به‌ویژه در جرائم مستوجب قصاص و حدود، ناکافی به نظر می‌رسد. دادگاه باید با تعیین وقت رسیدگی و دعوت از نوجوان و وکیل او و دیگر اشخاص مانند مشاوران دادگاه، خبرگان یا کارشناسان مربوط یا روان‌پزشکان قانونی که به موجب مواد ۳۱۵، ۴۱۰ و ۴۱۳ قانون آیین دادرسی کیفری، اظهارات آن‌ها درباره رشد جزایی نوجوان اثرگذار است^۲، به موضوع رشد و کمال عقل بپردازد. این سنجش برای ارزیابی گفته‌های متهم نوجوان و احراز رشد او به‌ویژه زمانی که با سبق تصمیم و طراحی رفتار مجرمانه اقدام به قتل عمدی کرده است یا سوابق متعدد بر جرم حدی داشته و آگاه به قبح آن به‌رغم انذارهای متعدد بوده، نافع است.

۳.۲. پرونده شخصیت

تصمیم‌گیران سیاست جنایی ایران، تشکیل پرونده شخصیت را برای شناخت شخصیت نوجوانان و حالت خطرناک آن‌ها الزام‌آور پنداشته‌اند. به موجب ماده ۲۸۶ قانون آیین دادرسی کیفری ۱۳۹۲، «علاوه بر موارد مذکور در ماده ۲۰۳ این قانون، در جرائم تعزیری درجه پنج و شش نیز تشکیل

۱. این موضوع در خصوص جنون و اختلال روانی متهمان بالای ۱۸ سال قتل عمدی صدق نمی‌کند. مثال آن مکاتبه شماره ۱۴۰۳۴۳۹۹۰۰۰۳۶۵۸۸۴۷ مورخ ۱۴۰۳/۷/۱۶ کمیسیون پزشکی قانونی استان تهران که دلالت بر عدم لزوم اعزام متهمان به

تهران و حضور آن‌ها در پزشکی قانونی استان برای برقراری جلسه ویدئوکنفرانس دارد.

۲. برای مطالعه بیشتر در این خصوص ر. ک به: راسته و همکاران، ۱۴۰۲، صص. ۲۹۵-۳۱۰.

پرونده شخصیت در مورد اطفال و نوجوانان توسط دادرسی یا دادگاه اطفال و نوجوانان الزامی است.» با توجه به نقش محتویات پرونده شخصیت در شناسایی وضعیت رفتاری و روانی فرد، بازپرس در همان مراحل اولیه تحقیقات، دستور تشکیل پرونده شخصیت مرتکب را صادر می‌کند تا مطابق مقررات و توسط مددکار کارآمد و متخصص، با بهره‌گیری از روش‌های علمی، نسبت به جمع‌آوری اطلاعات مربوط به سوابق پزشکی و روان‌پزشکی، میزان رشد شناختی و روانی، چگونگی رفتار و ارتباطات و مهارت‌های وی اقدام شود. پس از تشکیل این پرونده، فرض بر این است که امکان بهره‌مندی از پرونده شخصیت در تمام تصمیم‌ها، اجزا و مقاطع مختلف تحقیقات و رسیدگی که آغاز آن با فرایند احضار و جلب، میانه آن با تفهیم اتهام، تحقیق از متهم، صدور قرار تأمین کیفری و قرار نهایی و پایان آن با صدور حکم است، وجود دارد (قائدی، ۱۴۰۲، ص. ۳۷۳).

یکی از جلوه‌های اساسی کاربست پرونده شخصیت که به تصریح بند چ ماده ۱۴ دستورالعمل تشکیل پرونده شخصیت مصوب ۱۳۹۸، در مراحل مختلف تحقیق، دادرسی و اجرا با استناد به آن اتخاذ تصمیم می‌کنند، «اعمال ماده ۹۱ قانون مجازات اسلامی در جرائم موجب حد یا قصاص ارتكابی توسط افراد بالغ کمتر از ۱۸ سال» است. به‌رغم نص یادشده، مقام‌های قضایی با محدودسازی در پی استفاده حداقلی از پرونده شخصیت هستند (قائدی، ۱۴۰۲، ص. ۳۳۴) و نگارندگان به‌جز دادنامه شماره ۱۴۰۳۱۲۳۹۰۰۱۰۶۶۹۸۳ مورخ ۱۴۰۳/۲/۱۱ شعبه ۱ دادگاه کیفری یک استان فارس که تنها به عبارت «محتوای پرونده شخصیت متهم» اکتفا کرده است، با کاربرد دیگری در آرا روبه‌رو نشدند. این دادنامه نیز از جهات مختلف قابل خدشه است؛ زیرا مقامات قضایی دادگاه در پی توجیه تشخیص خود مبنی بر احراز رشد و کمال عقل نوجوان، ضمن رد نظریه‌های کمیسیون پزشکی قانونی که فقدان رشد جزایی نوجوان را اظهار کرده‌اند، هستند حال آنکه باید به مفاد دقیق پرونده شخصیت اشاره و به‌طور مشخص مقرر می‌کردند که کدام بخش از این پرونده دلالت بر تأیید نظر آن‌ها در تشخیص رشد کیفری مرتکب و رد نظریه کمیسیون مذکور در احراز عدم رشد داشته است. این بی‌توجهی افزون‌براینکه با ماده ۱۵ دستورالعمل تشکیل پرونده

شخصیت متهم^۱ منافات دارد، موجب نقض دادنامه یادشده به موجب رأی شماره ۱۴۰۳۰۶۳۹۰۰۰۳۳۸۶۰۶ مورخ ۱۴۰۳/۵/۲ شعبه ۴۸ دیوان عالی کشور شده است. تشکیل پرونده شخصیت کمک شایانی به کمیسیون پزشکی قانونی می‌کند؛ زیرا به موجب ماده ۶ دستورالعمل تشکیل پرونده شخصیت ۱۳۹۸، «پرونده شخصیت... به صورت اجمالی به شرح پرسش‌نامه‌های پیوست تشکیل می‌شود». این پرسش‌نامه‌ها - که به صورت تفصیلی و مختصر است - حاوی دو گزارش است که یکی توسط مددکار اجتماعی و دیگری توسط روان‌شناس تکمیل می‌شود. پرونده شخصیت تفصیلی که تنظیم بخش «ب» آن از تکالیف روان‌شناس است، به شاخص‌هایی مانند وضعیت روانی رفتاری (حاوی مشاهده، کاوش و مصاحبه)، تیپ شخصیتی، اختلالات بالینی و درنهایت، جمع‌بندی و اظهارنظر روان‌شناس اشاره کرده است که در بررسی‌های رشد روانی و شناختی نوجوان توسط کمیسیون پزشکی قانونی حائز اهمیت فراوان است. با این حال و به رغم بررسی‌ها، نمونه‌ای از نظریه کمیسیون که در آن به پرونده شخصیت استناد کرده باشد، یافت نشد که می‌تواند عللی از جمله عدم تخصص کافی روان‌شناس از نگاه کارشناسان روان‌پزشکی قانونی و ناقص بودن پرسش‌نامه‌های ابلاغی به پیوست دستورالعمل یادشده داشته باشد.

عدم بهره‌گیری از پرونده شخصیت توسط پزشکی قانونی می‌تواند از سوی مقامات رسیدگی‌کننده جبران شود و قضات می‌توانند ضمن اخذ پرونده بالینی تشکیل‌شده در پزشکی قانونی و تطبیق با بخش روان‌شناسی و حتی مددکاری اجتماعی پرونده شخصیت، به حقیقت رشد یا عدم رشد کیفی نوجوان دست یابند و در صورت نیاز می‌توانند رأساً و حسب تشخیص خود، موضوع را به کمیسیون‌های بالاتر ارجاع دهند و حتی با برگزاری جلسه رسیدگی با حضور روان‌شناس واحد مددکاری و روان‌پزشکان پزشکی قانونی، به تشخیص صحیح رهنمود شوند.

---

۱. «در پرونده‌های موضوع این دستورالعمل، قاضی صادرکننده رأی موظف است در متن رأی به دلایل و مندرجات پرونده شخصیت استناد و در صورت عدم پذیرش، دلایل آن را بیان کند و میزان و نوع مجازات را با عنایت به مقررات ذیل ماده قانون مجازات اسلامی در تطبیق با وضعیت متهم به‌طور مستدل و مستند توجیه کند».

۴.۲. شهادت شهود

قانون‌گذار در ماده ۹۱ قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲، بستری عملی فراهم کرده است تا برای بالغان کمتر از ۱۸ سال که مرتکب جنایت عمدی می‌شوند، حتی از طریق اقامه شهادت، «عدم رشد و کمال عقل» آن‌ها را ثابت کند. این رویکرد با نظر فقها همسوست و آنان یکی از راه‌های اثبات رشد را شهادت شهود می‌نامند (شهید ثانی، ۱۴۱۲ق، ج ۴، ص. ۱۵۱؛ نجفی، ۱۴۰۴ق، ج ۶، ص. ۵۲).

با وجود این، در رویه قضایی کمتر به این گزاره برای اثبات رشد جزایی یا عدم آن توجه شده است در حالی که استماع شهادت شهود هم در خصوص وضعیت روانی و شناختی مرتکب نوجوان پیش از ارتکاب جرم اهمیت دارد و هم حین ارتکاب درباره نوع و کیفیت جنایتی که آن را مشاهده کرده‌اند. شاهدان گاه مشاهده کرده‌اند که متهم نوجوان پیش از وقوع جرم، قصد و برنامه‌ریزی قبلی برای ارتکاب جنایت داشته است و گاه نیز آنی و اتفاقی بودن قتل پس از شرب خمر را رؤیت کرده‌اند و در مواردی حالات روحی متهم نوجوان پس از ارتکاب قتل را ملاحظه کرده‌اند. تمام این مشاهدات می‌تواند به‌عنوان مؤلفه‌ای اثرگذار در تشخیص بهتر و مسئولانه‌تر مقام قضایی استفاده شود.^۱ بدین‌سان، پذیرش و استفاده از شهادت شهود می‌تواند به‌عنوان ابزاری کارآمد و مکمل در احراز رشد کیفری نوجوانان مورد توجه محاکم قرار گیرد.

۵.۲. طراحی رفتار مجرمانه و چگونگی ارتکاب آن

سبق تصمیم به ارتکاب رفتار مجرمانه به‌ویژه در قتل و نحوه و کیفیت ارتکاب آن پس از نظریه کمیسیون پزشکی قانونی معمول‌ترین معیار برای احراز رشد جزایی است. حتی قضات از مؤلفه کیفیت ارتکاب جنایت به‌عنوان معیاری برای رد نظریات پزشکی قانونی (که اغلب حکایت از فقدان رشد و کمال عقل نوجوان دارد) و در نتیجه، صدور حکم قصاص استفاده می‌کنند.^۲ مثال آن،

۱. ر. ک به: ماده ۴۱۳ قانون آیین دادرسی کیفری مصوب ۱۳۹۲.

۲. برای مثال می‌توان به دادنامه‌های زیر اشاره کرد.

دادنامه شماره ۱۴۰۰۱۲۳۹۰۰۰۲۷۵۷۶۵۳ مورخ ۱۴۰۰/۵/۲۴ شعبه ۱ دادگاه کیفری یک استان فارس؛ دادنامه شماره

۹۷۰۹۹۷۰۲۳۳۵۲۳۱ مورخ ۱۳۹۷/۶/۲۴ شعبه ۵ دادگاه کیفری یک استان تهران؛ دادنامه شماره ۹۰۰۰۵۳۸ مورخ

۱۴۰۳/۳/۲۲ شعبه ۱ دیوان عالی کشور؛ رای اقلیت در دادنامه شماره ۱۴۰۳۱۲۳۹۰۰۰۲۷۱۴۰۶۳ مورخ ۱۴۰۳/۳/۲۲

رای اکثریت در دادنامه شماره ۳۸۷۷۱۹/۰۰۰۳۹۰۰۰۰۰۰۰۰۰۰۰۰ مورخ ۱۴۰۰/۶/۶ شعبه ۷ دیوان عالی کشور است که در آن، رأی دادگاه نخستین مبنی بر قصاص مرتکب را با این استدلال ابرام کرده است که «با توجه به افاریر مقرون به واقع متهم و کشف آلت قتاله از متهم و بازبینی فیلم دوربین مداربسته مشرف به محل و صورت جلسه بازسازی صحنه قتل و نظریه‌های کمیسیون‌های پزشکی قانونی مبنی بر عدم رشد و کمال عقلی متهم که مستند علمی دقیقی برای آن ارائه و تشریح نشده، رشد کمال عقلی متهم از نظر دادگاه محرز و مسلم شده و نام برده با اینکه در زمان وقوع جرم ۱۷ ساله بوده، اما ماهیت بزه ارتكابی و حرمت آن را درک می‌کرده است و در رشد و کمال عقل وی شک و شبهه‌ای وجود ندارد، رأی صادره بلاشکال است و بر استدلال دادگاه خدشه‌ای نیست...».

با توجه به رویه محاکم در استناد به چگونگی ارتكاب جرم، استدلال‌های قضایی دسته‌بندی شده است و تحلیل‌هایی در این زمینه ارائه می‌شود.

نخست: استناد به طریق ارتكاب جرم در صورتی می‌تواند ملاک تشخیص رشد جزایی باشد که با نظریه پزشکی قانونی یا دیگر معیارهای پیش‌گفته مطابقت کند. براین اساس، رأی اکثریت دیوان در دادنامه یادشده و رأی دادگاه کیفری یک نخستین نمی‌تواند صحیح باشد؛ زیرا موضوعیت، بروز شبهه است که با نظریات مختلف کمیسیون پزشکی قانونی و اقلیت قضات حاصل شده است. به همین دلیل، در رأی یکی از اعضا به‌عنوان نظر اقلیت آمده است: «فلسفه تقنینی ماده ۹۱ قانون مجازات اسلامی، رفع کیفر قصاص از مرتکبان قتل کمتر از ۱۸ سال است و متهم در زمان ارتكاب ۱۷ سال داشته و با توجه به اینکه دادگاه برخلاف ماده ۹۱، نه در جلسه رسیدگی، تحقیقات و بررسی درستی در مورد احراز کمال عقلی متهم انجام داده و نه در رأی اصداری استدلالی در این خصوص کرده است، بنابراین، ضمن مخالفت با قصاص، عقیده بر شمول مقررات ماده ۹۱ مرقوم در مورد متهم دارم».

دوم: محاکم کیفری یک، از ادله موجود در احراز ارتكاب جنایت و انتساب آن به نوجوان به‌عنوان محملی برای تشخیص رشد جزایی استفاده می‌کنند حال آنکه ارفاق مصرح در ماده ۹۱،

برای صدور حکم قصاص یا اجرای حد است نه شبهه در وقوع و انتساب آن که عدم بروز آن، قصاص و حد را توجیه کند. به عبارت دیگر، موضوعیت در ماده ۹۱، شبهه در رشد جزایی است و در موارد شبهه در اصل ارتکاب یا انتساب، شبهه دارئه جاری است و نباید شبهه در رشد و کمال عقل را - که دامنه‌ای به مراتب گسترده‌تر دارد - با شبهه موجود برای استناد به قاعده درأ هم‌پوشان دانست (کلانتری و همکاران، ۱۳۹۶، ص. ۵۱).

سوم: طراحی رفتار مجرمانه و چگونگی ارتکاب آن و اقدامات پس از قتل به منظور امحای جسد، می‌تواند تنها به‌عنوان معیاری در احراز رشد کیفری باشد؛ به شرطی که سبق تصمیم به قتل و برنامه‌ریزی برای آن احراز شده باشد و شیوه و کیفیت قتل نیز بر مبنای همان طراحی پیش رود و این مهم نیز به‌طور کامل و دسته‌بندی شده توسط تمام قضات دادگاه، استخراج و با هدف رد معیارهای متهاافت در دادنامه، عینی و قابل کنترل شود. در این صورت حتی اگر کمیسیون پزشکی قانونی نظر بر عدم رشد کیفری داشته باشد، می‌توان قائل به رشد و کمال عقل نوجوان شد؛ زیرا کمیسیون با تعیین معیار سن ۱۸ سال، اصولاً نظر بر عدم احراز رشد و کمال عقل نوجوانان بدون توجه به کیفیت رفتار جنایی دارد. با این توضیح آشکار می‌شود که از سویی اظهار دقیق ماوقع توسط متهم نمی‌تواند معیاری برای رشد کیفری باشد؛ زیرا این موضوع به‌عنوان ضابطه‌ای برای فقدان اختلال قوه تمییز و اراده متهم - یا جنون - است و از سوی دیگر، برنامه‌ریزی پس از قتل اتفاقی برای از بین بردن جسد، نمی‌تواند شاخصی برای اثبات رشد کیفری باشد.

چهارم: باید میان تشخیص حسن و قبح رفتار با رشد و کمال عقلانی تفاوت قائل شد. دادگاه‌های کیفری و دیوان عالی کشور در آرای متعدد، شخصی را که آگاه به حرمت رفتار ارتكابی است، دارای رشد جزایی می‌دانند. برای مثال، رأی اکثریت در دادنامه شماره ۹۹۰۹۹۷۷۱۲۰۷۰۰۹۱۸ مورخ ۱۳۹۹/۱۱/۲۶ شعبه ۱ دادگاه کیفری یک استان فارس که ابراز شده است «... متهم در جلسه دادگاه اعلام کرده که می‌دانسته است قتل چیست و اگر کسی دیگری را بکشد، کشته می‌شود و با توجه به شرایط سن و تحصیلات وی و چگونگی اقدامات متهم پیش و حین و پس از عمل شنیع لواط و اینکه متهم مطابق واقع اعلام کرده است چون گفته به پدرم می‌گویم، به قصد کشتن مرحوم را پرت کردم و برخلاف نظریه‌های کمیسیون پزشکی قانونی، به نظر دادگاه متهم از رشد و کمال عقلانی برخوردار بوده و آگاه بودن نسبت به اقدامات خویش و

نتیجه آن و حرمت قتل دیگری و مجازات قانونی، دلالت بر این موضوع دارد^۱. این در حالی است که رشد در امور کیفری به معنای صرف تشخیص حسن و قبح افعال نیست؛ زیرا صرف اینکه کسی بداند قتل مذموم است، شایسته تحمل کیفر نخواهد بود. قانون‌گذار با درج شروط «درک حرمت و ماهیت رفتار ارتكابی» در ماده ۹۱ قانون مجازات اسلامی، آن‌ها را از شرط «رشد جزایی» تفکیک کرده است.

پنجم: تعارض در گفته‌های متهم حتی اگر به‌عمد باشد، قابلیت اثبات رشد جزایی را ندارد؛ زیرا در این تعارض اغلب به‌منظور اثبات قتل یا انتساب آن کارایی دارد نه احراز رشد و کمال عقل. بدین ترتیب، دسته‌بندی هفت‌گانه موجود در دادنامه شماره ۱۴۰۰۱۲۳۹۰۰۰۲۴۸۲۷۹۲ مورخ ۱۴۰۰/۴/۷ شعبه ۵ دادگاه کیفری یک استان فارس که در پی استخراج و رد یک‌به‌یک اظهارات متناقض متهم و اثبات رشد جزایی بر اساس آن است، سزاوار نقض به‌موجب دادنامه شماره ۱۴۰۰۰۶۳۶۳۹۰۰۰۰۵۲۹۳۰۲ مورخ ۱۴۰۰/۷/۲۵ شعبه ۳۹ دیوان عالی کشور بوده است.

۲.۶. درک ماهیت و حرمت جرم ارتكابی

وجود شبهه در ماهیت و حرمت جرم ارتكابی، مناط اعتبار در سقوط حد و قصاص و شمول پاسخ‌های مقرر در مواد ۸۸ و ۸۹ قانون مجازات اسلامی خواهد بود. درک «ماهیت» و «حرمت» جرم ارتكابی یافته به شرح مقرر در ماده ۹۱ قانون مجازات اسلامی، موضوعی قضایی است، اما نظر تخصصی کارشناسان پزشکی قانونی در مورد میزان رشد شناختی و رشد روانی افراد می‌تواند مقام قضایی را در تشخیص قابلیت و توان درک ماهیت یا حرمت موضوع رهنمود کند. براین اساس، چنانچه روان‌پزشک معاینه‌کننده در فرایند بررسی رشد شناختی و روانی، به یافته‌هایی در مورد قابلیت فرد در درک ماهیت رفتار انجام‌شده یا حرمت رفتار دست یابد، می‌تواند این یافته‌ها را برای کمک به تشخیص نهایی مقام قضایی در نظریه خود منعکس کند (طهماسبی و همکاران، ۱۴۰۳، ص. ۶۷). در همین چهارچوب، پرسشی که مطرح می‌شود این است که آیا می‌توان از توان درک ماهیت و حرمت رفتار ارتكابی به‌عنوان ضابطه برای احراز رشد کیفری متهم

۱. رأی اقلیت اعضای شعب برخلاف اکثریت، عدم صدور حکم قصاص است. شعبه ۳۱ دیوان عالی کشور در دادنامه شماره ۱۴۰۰۰۶۳۹۰۰۰۰۱۲۶۶۳۱ مورخ ۱۴۰۰/۲/۲۶، رأی اکثریت را ابرام کرده است.

نوجوان استفاده کرد؟ به دیگر سخن، تردیدی نیست که احراز رشد و کمال عقلی می‌تواند ضابطه‌ای برای نبود شبهه موضوعی و حکمی باشد، اما آیا خلاف آن نیز صدق می‌کند؟ مسئله محل تأمل و اختلاف است. در دادنامه شماره ۱۴۰۰۰۶۳۹۰۰۰۳۸۷۷۱۹ شعبه ۷ دیوان عالی کشور که ذیل مبحث اخیر بدان پرداخته شد، جلوه‌ای از این اختلاف میان دیدگاه اکثریت و اقلیت را شاهدیم. از منظر نگارندگان، شروط سه‌گانه مندرج در ماده یادشده متفاوت از هم هستند، اما همگی در عرض یکدیگر قرار دارند و می‌توان از درک حرمت و ماهیت رفتار ارتكابی به‌عنوان معیاری برای احراز رشد جزایی نوجوان بهره برد، اما استفاده مطلق از این گزاره پیامدهای منفی و خلط شروط سه‌گانه را در پی دارد. به‌منظور جلوگیری از این‌گونه آثار منفی، استناد به درک ماهیت و حرمت رفتار ارتكابی توسط نوجوان، اولاً، مستلزم بیان چگونگی تشخیص آن است و ثانیاً، باید الزاماً با معیارهای دیگر که به شرح پیش‌گفته آمد، همراه شود. در صورت نبود رهنمود دیگر، نبود شبهه موضوعی و حکمی نمی‌تواند رشد و کمال عقلی را احراز کند. این دیدگاه همسو با تحقیقاتی است که از منظر علمی به نقصان رشد مغزی و قدرت تصمیم‌گیری نوجوانان پرداخته‌اند (Spear, 2013, pp. 7-13 ; Beschle, 2006, pp. 1-42).

۲.۲. معاینه محل و تحقیقات محلی

این معیار همراه با معیارهای دیگر می‌تواند به‌عنوان ضابطه‌ای در تشخیص رشد جزایی نوجوان باشد. حضور در صحنه ارتكاب جرم به قصد تحقیقات محلی یا معاینه محل و تطبیق آن با گفته‌های متهم و شهود حائز اهمیت است. در همین راستا، ماده ۱۲۳ قانون آیین دادرسی کیفری مقرر می‌دارد که «هرگاه برای کشف واقع و روشن شدن موضوع، تحقیق محلی یا معاینه محل ضرورت یابد... بازپرس اقدام به تحقیقات محلی یا معاینه محل می‌کند». همچنین، تبصره ماده ۱۲۶ این قانون آورده است که «هرگاه حضور متهم یا سایر اشخاصی که در امر کیفری شرکت دارند، در هنگام معاینه محل ضروری باشد، مکلف‌اند به دستور بازپرس در محل حاضر شوند». بدیهی است که چنانچه دادگاه، تحقیقات بازپرس را ناکافی دانست، می‌تواند رأساً اقدام به معاینه محل و تحقیقات محلی کند. خبر از ثقه که ضمن تحقیقات محلی دریافت می‌شود، از دیرهنگام برای اثبات رشد مدنظر فقها بوده است (خوانساری، ۱۴۰۵ق، ج ۳، ص. ۳۶۸)؛ زیرا مفهوم رشد حقیقت شرعی نیست و شارع برای اثبات آن صرف علم را که به هر طریقی به دست آید، کافی

می‌داند (مقدس اردبیلی، ۱۴۰۳، ج ۹، ص. ۲۰۶).

نتیجه‌گیری

وضع ماده ۹۱ قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲ ناشی از توأم بودن دو دغدغه و دو سنخ تعهد انطباق با موازین اسلامی و سازگاری با تعهدات حقوق بشری از جمله تلاش‌های قانون‌گذار در راستای منطبق کردن قانون با دیدگاه‌های فقهی و بین‌المللی است. به موجب این ماده، در صورتی که شخص بالغ، اما زیر ۱۸ سال تمام، مرتکب یکی از جرائم مستوجب حد یا قصاص شود در حالی که شبهه‌ای در رشد و کمال عقل او به وجود آید، کیفرهای حد و قصاص اعمال نمی‌شود، بلکه با توجه به سن مرتکب، به مجازات مقرر در فصل ۱۰ قانون مجازات اسلامی محکوم می‌شود. این ماده، تحولی جدی و مؤثر در چگونگی واکنش کیفری و برخورد مناسب با جرائم مستوجب حد و قصاص نوجوانان بالغ زیر ۱۸ سال به وجود آورده است. با این حال، به لحاظ اینکه معیارهای عینی و مشخصی برای احراز رشد کیفری نوجوانان تعیین نشده است، موجب برداشت‌های متنوع و چالش‌برانگیز در رویه قضایی شده و تفسیرهای ذهنی و سلیقه‌ای، انسجام و کارآمدی سیاست جنایی را برهم زده است.

پرواضح است که تبصره ماده ۹۱ قانون یادشده مبنی بر اینکه «دادگاه برای تشخیص رشد و کمال عقل می‌تواند نظر پزشکی قانونی را استعمال یا از هر طریق دیگر که مقتضی بداند، استفاده کند»، نمی‌تواند ملاک روشنی برای تشخیص رشد جزایی نوجوانان ارائه کند و تدوین دستورالعمل «چگونگی تشخیص رشد و کمال عقل افراد بالغ کمتر از ۱۸ سال تمام شمسی» در سال ۱۴۰۲ با پیش‌بینی تنها یک معیار یعنی «کمیسیون پزشکی قانونی»، به تنوع رویه‌ها دامن زده و اجرای آن را پیش‌بینی‌ناپذیر، غیرقابل کنترل و تابع بخت و اقبال کرده و موجب شده است که قضات به‌ویژه در دادگاه کیفری یک ویژه نوجوانان، محدود به نظریه این مراکز شوند و بدون استناد به رهنمودهای دیگر، بر مبنای آن حکم مقتضی صادر کنند یا اینکه با رد اظهار نظر کمیسیون پزشکی قانونی و در تعارضی آشکار با آن، اقدام به صدور حکم بدون توسل یا با توسل نادرست به معیار دیگر کنند.

مسئله است که خوانش متون پیشین در اندیشه حقوقی ایران، منابع فقهی و اسناد حقوق بشری برای تبیین موضوع نمی‌تواند آسیب‌ها را برطرف و برآیند مؤثری از چگونگی تشخیص ارائه کند.

آنچه این پژوهش را از متون مشابه متمایز ساخته و به موضوعی بدیع تبدیل کرده است، استخراج ملاک‌های عینی چگونگی تشخیص رشد و کمال عقل نوجوانان است تا از رهگذر شناخت گزاره‌های علمی و فراگیر، دریچه‌ای جدید فراروی مقام‌های قضایی گشوده شود. بر همین اساس، ضمن تحقیقات میدانی، کاوش در اسناد و مدارک مرتبط با پرونده‌های قضایی و نمونه اظهارنظرهای پزشکی قانونی، این یافته حاصل شد که به‌منظور ایجاد رویه منسجم و یکپارچه قضایی باید از همه ظرفیت‌ها برای تشخیص رشد جزایی متهمان نوجوان استفاده کرد. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که معیارهایی مانند استعمال از مراجع ذی‌ربط که حاوی مکاتبه با پزشکی قانونی، مراکز درمانی و بالینی، مراجع قضایی و دیگر مراجع ذی‌صلاح است، آزمودن و اختبار شناختی و روانی متهم در جلسه رسیدگی، محتویات پرونده شخصیت که با موشکافی روان‌شناس و مددکار اجتماعی تنظیم شده است، شهادت شهود که اقدامات پیش، حین و پس از ارتکاب قتل توسط متهم را رؤیت کرده‌اند، طراحی رفتار مجرمانه و کیفیت ارتکاب آن که نقش بسزایی در ارزیابی قوای شناختی متهم دارد، درک ماهیت و حرمت جرم ارتكابی که قابلیت و توان روانی متهم را نشان می‌دهد و معاینه محل و تحقیقات محلی، جملگی رهنمودهایی است که کاربست حداکثری آن‌ها می‌تواند به تنوع سلیقه‌ها و پیش‌بینی‌ناپذیری آن پایان دهد و سیاست جنایی متناسب و واحد را تثبیت کند. نتیجه کاربست دقیق و همه‌جانبه تمام گزاره‌های عینی یادشده، عدم صدور حکم و در نتیجه، عدم اجرای حد و قصاص نسبت به متهمان نوجوان به‌خاطر فقدان رشد و کمال عقل آنان است.

منابع

- ۱) آبروشن، هوشنگ، سایبانی، علیرضا، غلامی، حسین و رضوی فرد، بهزاد (۱۴۰۰). چالش‌های حقوقی ناظر بر رشد نوجوانان در قانون مجازات اسلامی. فصلنامه تحقیقات حقوقی، ۲۴ (۹۳)، صص. ۳۰۳-۳۲۴. doi: 10.29252/jlr.2021.185312.1717
- ۲) آقایی‌نیا، حسین (۱۳۹۶). جرائم علیه اشخاص؛ جنایت (جلد ۱). چاپ ۱۶، تهران: میزان.
- ۳) احسانی، امیرحسین، صالحی، محمدخلیل و قادی پاشا، مسعود (۱۳۹۹). تفاسیر دوگانه در شرط رشد و کمال عقل در حقوق کیفری. فصلنامه حقوق اسلامی، ۱۷ (۶۷)، صص. ۲۱۱-۲۴۰.
- ۴) باقری، مصطفی، عالی‌پور، حسن و فضلی، مهدی (۱۴۰۲). چالش‌های ماده ۹۱ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲ در رویه قضایی. فصلنامه تحقیقات حقوقی، ۲۶ (۱۰۴)، صص. ۲۹۲-۳۱۰. doi: 10.48308/jlr.2023.230168.2425
- ۵) بیاتی، محمدحسین (۱۳۹۴). رابطه رشد و مسئولیت کیفری در فقه امامیه و حقوق ایران. چاپ ۱، تهران: میزان.
- ۶) پتفت، آرین (۱۴۰۱). رشد و کمال عقل کودک در پرتوی حقوق کیفری عصب‌شناسی با نگاهی بر رویه قضایی آمریکا. فصلنامه پژوهش حقوق کیفری، ۱۰ (۳۹)، صص. ۱۰۱-۱۳۵.
- ۷) پتفت، آرین و عباسی، محمود (۱۳۹۹). کلیات حقوق عصب‌شناسی. تهران: انتشارات حقوقی دانشگاه علوم پزشکی شهید بهشتی.
- ۸) پوراسماعیلی، علیرضا و عابدی، محمد (۱۳۹۸). بررسی سن رشد در امور غیرمالی. فصلنامه پژوهش‌های فقه و حقوق اسلامی، ۱۶ (۵۸)، صص. ۶۸-۸۹.
- ۹) جزیری، عبدالرحمان (۱۴۲۴ق). الفقه علی المذاهب الاربعه. بیروت: دارالکتب العلمیه.
- ۱۰) حاجی ده‌آبادی، احمد (۱۴۰۱). جرائم علیه اشخاص (قتل). چاپ ۳، تهران: میزان.
- ۱۱) حلی (علامه)، حسن بن یوسف (۱۳۱۴ق). تحریر الاحکام (جلد ۲). قم: آل‌البیت لاحیاء التراث.
- ۱۲) حلی (علامه)، حسن بن یوسف (۱۴۱۲ق). منتهی‌المطلب فی تحقیق‌المذهب. مشهد: مجمع البحوث الاسلامیه.
- ۱۳) حیدری، مسعود (۱۳۹۵). بررسی تطبیقی سن مسئولیت کیفری اطفال در فقه اسلامی، اسناد بین‌المللی و قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲. فصلنامه پژوهش تطبیقی حقوق اسلام و غرب، ۳ (۷)، صص. ۹۱-۱۱۴. doi: 10.22091/csiw.2017.818
- ۱۴) خوانساری، سیداحمد (۱۴۰۵ق). جامع‌المدارک فی شرح‌المختصرالنافع (جلد ۳). قم: اسماعیلیان.
- ۱۵) راسته، مرتضی، مؤذن‌زادگان، حسنعلی و گلدوست جویباری، رجب (۱۴۰۲). الزامات مشارکت مؤثر

- کودکان و نوجوانان در جلسه دادرسی؛ مطالعه تطبیقی در موازین بین‌المللی و نظام کیفری ایران. دوفصلنامه آموزه‌های حقوق کیفری، ۲۰ (۲۶)، صص. ۲۸۹-۳۳۲. doi: 10.30513/cld.2024.5738.1945
- ۱۶) رهامی، محسن (۱۳۸۱). رشد جزایی. مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی، ۵۸ (۵۰۹)، صص. ۱۶۷-۱۹۸.
- ۱۷) ساداتی، سیدمحمد مهدی (۱۳۹۵). شرایط اعمال قاعده درأ در فقه امامیه و قانون مجازات اسلامی. فصلنامه مطالعات فقه و حقوق اسلامی، ۸ (۱۴)، صص. ۱۱۳-۱۴۶. doi: 10.22075/feqh.2017.1950
- ۱۸) شاکری، ابوالحسن و سلیمانی، سعید (۱۳۹۸). مسئولیت معنوی در حقوق کیفری ایران با نگاهی به حقوق مصر. فصلنامه حقوق پزشکی، ۱۳ (۵۱)، صص. ۱۳۱-۱۵۴.
- ۱۹) شهید ثانی، زین‌الدین بن علی (۱۴۱۲ق). الروضة البهیة فی شرح اللمعة الدمشقیة (جلد ۴). قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.
- ۲۰) صبوری پور، مهدی و علوی صدر، فاطمه (۱۳۹۴). سن مسئولیت کیفری کودکان و نوجوانان در قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲. دوفصلنامه پژوهش‌نامه حقوق کیفری، ۶ (۱۱)، صص. ۱۷۱-۱۹۴.
- ۲۱) طهماسبی، جواد، پتفت، آرین و زمانی، زینب (۱۴۰۳). رشد کیفری در ماده ۹۱ قانون مجازات اسلامی. تهران: پژوهشگاه قوه قضائیه.
- ۲۲) عطرزاده، فاطمه و کلانتری، کیومرث (۱۴۰۲). امکان‌سنجی رفع خشونت قانونی مرتبط با فرض رشد جزایی و کمال عقلی نسبت به نوجوانان در حقوق ایران. فصلنامه فقه جزای تطبیقی، ۳ (۱۱)، صص. ۳۹-۵۳. doi: 10.22034/jccj.2023.379040.1160
- ۲۳) عوده، عبدالقادر (۱۳۷۳). التشریح الجنایی الاسلامی (ناصر قربان‌نیا، سعید رهایی و عباس شیری، مترجمان) (جلد ۲). تهران: میزان.
- ۲۴) فاضل‌هندی، بهاء‌الدین محمد بن حسن (۱۴۱۶ق). کشف اللثام والایهام عن قواعد الاحکام (جلد ۱۰). چاپ ۱، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- ۲۵) فرح‌بخش، مجتبی (۱۳۹۵). رشد و کمال عقل در آینه رویه قضایی. دوفصلنامه رویه قضایی (حقوق کیفری)، ۱ (۲)، صص. ۴۱-۵۵.
- ۲۶) فلاح خاریکی، امین و حاجی‌تبار، حسن (۱۴۰۲). جایگاه رشد جزایی در مسئولیت کیفری از منظر فقه امامیه و حقوق ایران. فصلنامه پژوهش‌های فقه و حقوق اسلامی، ۱۹ (۷۱)، صص. ۱۴۰-۱۶۵.
- ۲۷) قائدی، سعید (۱۴۰۲). تأثیرپذیری مرحله تحقیقات مقدماتی از پرونده شخصیت. دوفصلنامه آموزه‌های حقوق کیفری، ۲ (۲۶)، صص. ۳۳۳-۳۷۸. doi: 10.30513/cld.2024.5755.1948

- ۲۸) قبادیان، علی و محمدی، ستار (۱۴۰۳). مصالح عالیّه کودک در فقه و حقوق و اسناد بین‌الملل. چاپ ۱، تهران: پژوهشگاه قوه قضائیه.
- ۲۹) کلانتری، کیومرث، زارعیان، حسین و جنتی، حسین (۱۳۹۶). نقد و بررسی عنصر شبهه راجع به جرائم اطفال و نوجوانان. فصلنامه قضاوت، ۱۷ (۹۲)، صص. ۷۸-۵۱.
- ۳۰) مرکز تحقیقات فقهی قوه قضائیه (۱۳۸۵). گنجینه استفتانات قضایی. قم.
- ۳۱) معاونت آموزش و تحقیقات قوه قضائیه (۱۳۸۱). مجموعه آرای فقهی قضایی در امور کیفری (جلد ۱). چاپ ۱، قم: قضا.
- ۳۲) مقدس اردبیلی، احمد بن محمد (۱۴۰۳ق). مجمع الفائدة والبرهان فی شرح ارشاد الاذهان (جلد ۹). قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- ۳۳) موسوی بجنوردی، سید محمد (۱۳۸۸). مجموعه مقالات فقهی-حقوقی و اجتماعی. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (رحمت‌الله علیه).
- ۳۴) میرسعیدی، منصور (۱۳۹۰). مسئولیت کیفری، قلمرو و ارکان (جلد ۱). تهران: میزان.
- ۳۵) نجفی ابرندآبادی، علی حسین (۱۳۹۰). از حق‌های کودکان تا حقوق کودکان (دیبچه در سعید مدنی و امیر حمزه زینالی، آسیب‌شناسی حقوق کودکان در ایران). تهران: میزان.
- ۳۶) نجفی ابرندآبادی، علی حسین (۱۴۰۱). درآمدی بر سیاست کیفری عوام‌گرا و درباره سیاست جنایی افتراقی (دیبچه ویراست سوم و ویراست چهارم در لازرژ، کریستن، درآمدی بر سیاست جنایی (علی حسین نجفی ابرندآبادی، مترجم)). چاپ ۱۰، تهران: میزان.
- ۳۷) نجفی توانا، علی (۱۴۰۰). جنایت علیه تمامیت جسمانی اشخاص. چاپ ۱، تهران: میزان.
- ۳۸) نجفی، محمدحسن (۱۴۰۴ق). جواهر الکلام فی شرح شرایع الاسلام (جلدهای ۶ و ۲۶). بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- ۳۹) نیازپور، امیرحسن (۱۴۰۱). حقوق کیفری کودکان و نوجوانان. چاپ ۱، تهران: میزان.
- ۴۰) هادی، مهدی (۱۴۰۳). معیارهای فقهی و حقوقی جنون با تأکید بر راهنماهای تشخیصی و آماری اختلالات روانی. چاپ ۱، تهران: دانشگاه علوم قضایی و خدمات اداری.
- ۴۱) هاشمی، نگین، توحیدی، احمد رضا و لطفی، مریم (۱۳۹۶). رشد جزایی و کمال عقل کودک در جرائم مستوجب حد و قصاص در قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲. فصلنامه تحقیقات حقوقی بین‌المللی، ۱۰ (۳۸)، صص. ۲۱۱-۲۳۵.

- 52(1), 1-42.
- 43) Blakemore, S. J. (2012). Imaging brain development: The adolescent brain. *NeuroImage*, 61(2), 397-406.
- 44) Case of *Roper v. Simmons*, 543 U.S. 551 (2005).
- 45) Case of *Stanford v. Kentucky*, 492 U.S. 361 (1989).
- 46) Casey, B. J., Jones, R. M., Levita, L., Libby, V., Pattwell, S. S., et al. (2010). The storm and stress of adolescence: Insights from human imaging and mouse genetics. *Developmental Psychobiology*, 52(3), 225-235.
- 47) Chein, J., Albert, D., O'Brien, L., Uckert, K., & Steinberg, L. (2011). Peers increase adolescent risk taking by enhancing activity in the brain's reward circuitry. *Developmental Science*, 14(2), 1-10.
- 48) Geier, C. F., & Luna, B. (2009). The maturation of incentive processing and cognitive control. *Pharmacology Biochemistry and Behavior*, 93(3), 212-221.
- 49) Goswami, U. (2019). *Cognitive development and cognitive neuroscience: The learning brain* (2nd ed.). Routledge.
- 50) Luna, B., Padmanabhan, A., & O'Hearn, K. (2010). What has fMRI told us about the development of cognitive control through adolescence? *Brain and Cognition*, 72(1), 101-113.
- 51) Regoli, R. M., Hewitt, J. D., & Maras, M.-H. (2012). *Exploring criminal justice: The essentials*. Jones & Bartlett Learning.
- 52) Spear, L. P. (2013). Adolescent brain neuro development. *Journal of Adolescent Health*, 52(2), 7-13.

References

- 1) Abrushan, Houshang, Saybani, Alireza, Gholami, Hossein, & Razavifard, Behzad (1400 SH/2021). Čālešhā-ye hoqūqī-ye nāẓer bar rošd-e nowjavānān dar Qānūn-e Mojāzāt-e Eslāmī [Legal Challenges Concerning the Maturity of Adolescents in the Islamic Penal Code]. Fašlnāme-ye Taḥqīqāt-e Hoqūqī [Legal Research Quarterly], 24(93), 303-324. <https://doi.org/10.29252/jlr.2021.185312.1717> [in Persian].
- 2) Aqaeinia, Hossein (1396 SH/2017). Jarā'em 'alayh-e aškhās; jenāyat [Crimes Against Persons; Felony] (Vol. 1, 16th ed.). Tehran: Mizan [in Persian].
- 3) Atzadeh, Fatemeh, & Kalantari, Keyumars (1402 SH/2023). Emkānsanjī-ye raf'-e xošūnat-e qānūnī-ye mortabet bā farz-e rošd-e jazāyī va kamāl-e 'aqlī nesbat be nowjavānān dar hoqūq-e Īrān [Feasibility of Removing Legal Violence Related to the Presumption of Penal Maturity and Mental Perfection with Respect to Adolescents in Iranian Law]. Fašlnāme-ye Feqh-e Jazā-ye Tatbīqī [Quarterly of Comparative Criminal Jurisprudence], 3(11), 39-53. <https://doi.org/10.22034/jccj.2023.379040.1160> [in Persian].
- 4) Bagheri, Mostafa, Alipour, Hasan, & Fazli, Mehdi (1402 SH/2023). Čālešhā-ye mādde-ye 91 Qānūn-e Mojāzāt-e Eslāmī mošavvab-e 1392 dar raviye-ye qazāyī [Challenges of Article 91 of the Islamic Penal Code Enacted in 1392 in Judicial Practice]. Fašlnāme-ye Taḥqīqāt-e Hoqūqī [Legal Research Quarterly], 26(104), 292-310. <https://doi.org/10.48308/jlr.2023.230168.2425> [in Persian].
- 5) Bayati, Mohammadhossein (1394 SH/2015). Rābeṭe-ye rošd va mas'ūliyat-e keyfarī dar feqh-e Emāmiye va hoqūq-e Īrān [The Relationship Between Maturity and Criminal Responsibility in Imami Jurisprudence and Iranian Law] (1st ed.). Tehran: Mizan [in Persian].
- 6) Beschle, D. L. (2006). Cognitive dissonance revisited: Roper v. Simmons and the issue of adolescent decision-making competence. *The Wayne Law Review*, 52(1), 1-42.
- 7) Blakemore, S. J. (2012). Imaging brain development: The adolescent brain. *NeuroImage*, 61(2), 397-406.
- 8) Case of Roper v. Simmons, 543 U.S. 551 (2005).
- 9) Case of Stanford v. Kentucky, 492 U.S. 361 (1989).
- 10) Casey, B. J., Jones, R. M., Levita, L., Libby, V., Pattwell, S. S., et al. (2010). The storm and stress of adolescence: Insights from human imaging and mouse genetics. *Developmental Psychobiology*, 52(3), 225-235.
- 11) Chein, J., Albert, D., O'Brien, L., Uckert, K., & Steinberg, L. (2011). Peers increase adolescent risk taking by enhancing activity in the brain's reward circuitry. *Developmental Science*, 14(2), 1-10.
- 12) Ehsani, Amirhossein, Salehi, Mohammadkhalil, & Ghadi Pasha, Masoud (1399 SH/2020). Tafāsīr-e dogāne dar šarḥ-e rošd va kamāl-e 'aql dar hoqūq-e keyfarī [Dual Interpretations of the Condition of Maturity and Mental Perfection in Criminal Law]. Fašlnāme-ye Hoqūq-e Eslāmī [Islamic Law Quarterly], 17(67), 211-240 [in Persian].
- 13) Fallah Khariki, Amin, & Hajitabar, Hasan (1402 SH/2023). Jāyghāh-e rošd-e

- jazāyī dar mas'ūliyat-e keyfarī az manzar-e feqh-e Emāmīye va hoqūq-e Īrān [The Position of Penal Maturity in Criminal Responsibility from the Perspective of Imami Jurisprudence and Iranian Law]. *Faṣlnāme-ye Pažūhešhā-ye Feqh va Hoqūq-e Eslāmī* [Quarterly of Research in Islamic Jurisprudence and Law], 19(71), 140–165 [in Persian].
- 14) Farahbakhsh, Mojtaba (1395 SH/2016). Rošd va kamāl-e 'aql dar āyīne-ye ravīye-ye qazāyī [Maturity and Mental Perfection in the Mirror of Judicial Practice]. *Dofaṣlnāme-ye Ravīye-ye Qazāyī (Hoqūq-e Keyfarī)* [Biannual Journal of Judicial Practice (Criminal Law)], 1(2), 41–55 [in Persian].
  - 15) Fazel Hendi, Baha al-Din Mohammad ibn Hasan (1416 AH/1995). *Kašf al-lithām wa al-ibhām 'an qawā'id al-aḥkām* (Vol. 10, 1st ed.). Qom: Islamic Publications Office affiliated with the Society of Seminary Teachers of Qom [in Arabic].
  - 16) Geier, C. F., & Luna, B. (2009). The maturation of incentive processing and cognitive control. *Pharmacology Biochemistry and Behavior*, 93(3), 212–221.
  - 17) Ghaedi, Saeid (1402 SH/2023). Ta'ṭīrpazīrī-ye marḥale-ye taḥqīqāt-e moghaddamati az pavande-ye šakḥšīyat [The Influence of the Personality File on the Preliminary Investigation Stage]. *Dofaṣlnāme-ye Āmūzehā-ye Hoqūq-e Keyfarī* [Biannual Journal of Criminal Law Teachings], 2(26), 333–378. <https://doi.org/10.30513/cld.2024.5755.1948> [in Persian].
  - 18) Ghobadian, Ali, & Mohammadi, Sattar (1403 SH/2024). *Mašāliḥ-e 'āliya-ye kūdak dar feqh va hoqūq va asnād-e beynolmelal* [The Best Interests of the Child in Jurisprudence, Law, and International Instruments] (1st ed.). Tehran: Judicial Research Institute [in Persian].
  - 19) Goswami, U. (2019). *Cognitive development and cognitive neuroscience: The learning brain* (2nd ed.). Routledge.
  - 20) Hadi, Mehdi (1403 SH/2024). *Me'yārḥā-ye feqhī va hoqūqī-ye jonūn bā takid bar rāhnamāhā-ye taškḥīšī va āmārī-ye ekhtelālāt-e ravānī* [Jurisprudential and Legal Criteria of Insanity with Emphasis on Diagnostic and Statistical Manuals of Mental Disorders] (1st ed.). Tehran: University of Judicial Sciences and Administrative Services [in Persian].
  - 21) Haji Dehabadi, Ahmad (1401 SH/2022). *Jarā'em 'alayh-e aškḥāš (qatl)* [Crimes Against Persons (Homicide)] (3rd ed.). Tehran: Mizan [in Persian].
  - 22) Hashemi, Negin, Towhidi, Ahmadreza, & Lotfi, Maryam (1396 SH/2017). Rošd-e jazāyī va kamāl-e 'aql-e kūdak dar jarā'em-e mostowjeb-e ḥadd va qešāš dar Qānūn-e Mojāzāt-e Eslāmī-ye mošavvab-e 1392 [Penal Maturity and the Mental Perfection of the Child in Crimes Punishable by Hadd and Qisas in the Islamic Penal Code Enacted in 1392]. *Faṣlnāme-ye Taḥqīqāt-e Hoqūqī-ye Beynolmelalī* [International Legal Research Quarterly], 10(38), 211–235 [in Persian].
  - 23) Heidari, Masoud (1395 SH/2016). *Barrasī-ye taṭbīqī-ye sen-e mas'ūliyat-e keyfarī-ye atfāl dar feqh-e eslāmī, asnād-e beynolmelalī va Qānūn-e Mojāzāt-e Eslāmī 1392* [A Comparative Study of the Age of Criminal Responsibility of Children in Islamic Jurisprudence, International Instruments, and the 1392

- Islamic Penal Code]. *Faṣḥnāme-ye Pažūheš-e Taṭbīqī-ye Hoqūq-e Eslām va Gharb* [Quarterly of Comparative Research of Islamic and Western Law], 3(7), 91-114. <https://doi.org/10.22091/csiw.2017.818> [in Persian].
- 24) Hilli, Hasan ibn Yusuf (1314 AH/1896). *Taḥrīr al-aḥkām* (Vol. 2). Qom: Ahl al-Bayt for the Revival of Heritage [in Arabic].
  - 25) Hilli, Hasan ibn Yusuf (1412 AH/1991). *Muntaha al-maṭlab fī taḥqīq al-madhhab*. Mashhad: Islamic Research Assembly [in Arabic].
  - 26) Jaziri, Abdulrahman (1424 AH/2003). *al-Fiqh ‘ala al-madhāhib al-arba‘a*. Beirut: Dar al-Kotob al-Ilmiyah [in Arabic].
  - 27) Kalantari, Keyumars, Zareian, Hossein, & Jannati, Hossein (1396 SH/2017). *Naqd va barrasī-ye ‘onšor-e šobhe rāje‘ be jarā‘em-e aṭfāl va nowjavānān* [Critique and Examination of the Element of Doubt Concerning Crimes of Children and Adolescents]. *Faṣḥnāme-ye Qazāvat* [Judicature Quarterly], 17(92), 51-78 [in Persian].
  - 28) Khwansari, Seyyed Ahmad (1405 AH/1984). *Jāmi‘ al-madārik fī sharḥ al-Mukhtaṣar al-nāfi‘* (Vol. 3). Qom: Esmailian [in Arabic].
  - 29) Luna, B., Padmanabhan, A., & O’Hearn, K. (2010). What has fMRI told us about the development of cognitive control through adolescence? *Brain and Cognition*, 72(1), 101-113.
  - 30) Markaz-e Taḥqīqāt-e Feqhī-ye Qovve-ye Qazā‘īyeh (1385 SH/2006). *Ganjīne-ye esteftā‘āt-e qazāyī* [Treasury of Judicial Istiftaat]. Qom: [n.p.] [in Persian].
  - 31) Mirsaeidi, Mansour (1390 SH/2011). *Mas‘ūliyat-e keyfarī, qalamrow va arkān* [Criminal Responsibility, Scope, and Elements] (Vol. 1). Tehran: Mizan [in Persian].
  - 32) Moavenat-e Āmūzeš va Taḥqīqāt-e Qovve-ye Qazā‘īyeh (1381 SH/2002). *Majmū‘e-ye ārā-ye feqhī-ye qazāyī dar omūr-e keyfarī* [Collection of Judicial Jurisprudential Opinions in Criminal Matters] (Vol. 1, 1st ed.). Qom: Ghaza [in Persian].
  - 33) Moqaddas Ardabili, Ahmad ibn Mohammad (1403 AH/1982). *Majma‘ al-fā‘ida wa al-burhān fī sharḥ Irshād al-adhḥān* (Vol. 9). Qom: Islamic Publications Office [in Arabic].
  - 34) Mousavi Bojnourdi, Seyyed Mohammad (1388 SH/2009). *Majmū‘e-ye maqālāt-e feqhī-ḥoqūqī va ejtemā‘ī* [Collection of Jurisprudential, Legal, and Social Articles]. Tehran: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini’s Works [in Persian].
  - 35) Najafi Abrandabadi, Ali Hossein (1390 SH/2011). *Az ḥaqqhā-ye kūdakān tā ḥoqūq-e kūdakān* [From Children’s Claims to Children’s Rights] (Preface in Saeid Madani & Amir Hamzeh Zeinali, *Āsībšenāsī-ye ḥoqūq-e kūdakān dar Īrān*). Tehran: Mizan [in Persian].
  - 36) Najafi Abrandabadi, Ali Hossein (1401 SH/2022). *Daramadī bar siyāsāt-e keyfarī-ye ‘avāmgārā va darbāre-ye siyāsāt-e jenāyī-ye efte rāqī* [An Introduction to Populist Criminal Policy and on Differential Criminal Policy] (Preface to the 3rd and 4th eds. in Christine Lazerges, *Daramadī bar siyāsāt-e jenāyī*, trans. Ali Hossein Najafi Abrandabadi) (10th ed.). Tehran: Mizan [in Persian].

- Persian].
- 37) Najafi Tavana, Ali (1400 SH/2021). Jenāyat ‘alayh-e tamāmīyat-e jesmānī-ye aškḥāṣ [Crimes Against the Bodily Integrity of Persons] (1st ed.). Tehran: Mizan [in Persian].
  - 38) Najafi, Mohammad Hasan (1404 AH/1984). Jawāhir al-kalām fi sharḥ Sharāyi’ al-Islām (Vols. 6 & 26). Beirut: Dar Ihya al-Turath al-Arabi [in Arabic].
  - 39) Niazpour, Amirhasan (1401 SH/2022). Ḥoqūq-e keyfarī-ye kūdakān va nowjavānān [Criminal Law of Children and Adolescents] (1st ed.). Tehran: Mizan [in Persian].
  - 40) Odeh, Abdolqader (1373 SH/1994). al-Tašrī’ al-jinā’ī al-islāmī (Naser Ghorbannia, Saeid Rahayi, & Abbas Shiri, Trans.) (Vol. 2). Tehran: Mizan [in Arabic].
  - 41) Petoft, Arian (1401 SH/2022). Rošd va kamāl-e ‘aql-e kūdak dar partow-ye ḥoqūq-e keyfarī-ye ‘aṣab-šenāsī bā negāhī bar raviye-ye qazāyī-ye Āmrikā [The Maturity and Mental Perfection of the Child in Light of Neuroscientific Criminal Law with a View to U.S. Judicial Practice]. Faṣlnāme-ye Pažūheš-e Ḥoqūq-e Keyfarī [Criminal Law Research Quarterly], 10(39), 101-135 [in Persian].
  - 42) Petoft, Arian, & Abbasi, Mahmoud (1399 SH/2020). Kolliyāt-e ḥoqūq-e ‘aṣab-šenāsī [Generalities of Neuroscience Law]. Tehran: Legal Publications of Shahid Beheshti University of Medical Sciences [in Persian].
  - 43) Poursmaeili, Alireza, & Abedi, Mohammad (1398 SH/2019). Barrasi-ye sen-e rošd dar omūr-e gheyr-e māli [Examining the Age of Maturity in Non-Financial Matters]. Faṣlnāme-ye Pažūhešhā-ye Feqh va Ḥoqūq-e Eslāmī [Quarterly of Research in Islamic Jurisprudence and Law], 16(58), 68-89 [in Persian].
  - 44) Rahami, Mohsen (1381 SH/2002). Rošd-e jazāyī [Penal Maturity]. Majalle-ye Dāneškade-ye Ḥoqūq va ‘Olūm-e Siyāsī [Journal of the Faculty of Law and Political Science], 58(509), 167-198 [in Persian].
  - 45) Rasteh, Morteza, Moazzenzadegan, Hasanali, & Goldust Juybari, Rajab (1402 SH/2023). Elzāmāt-e mošārekāt-e mo’assar-e kūdakān va nowjavānān dar jalse-ye dādrasi; moṭāle‘e-ye taṭbīqī dar mavāzīn-e beynolmelālī va neẓām-e keyfarī-ye Īrān [Requirements for the Effective Participation of Children and Adolescents in Court Hearings; A Comparative Study in International Standards and the Criminal Justice System of Iran]. Dofaṣlnāme-ye Āmūzehā-ye Ḥoqūq-e Keyfarī [Biannual Journal of Criminal Law Teachings], 20(26), 289-332. <https://doi.org/10.30513/cld.2024.5738.1945> [in Persian].
  - 46) Regoli, R. M., Hewitt, J. D., & Maras, M.-H. (2012). Exploring criminal justice: The essentials. Jones & Bartlett Learning.
  - 47) Saburipour, Mehdi, & Alavi Sadr, Fatemeh (1394 SH/2015). Sen-e mas’ūliyat-e keyfarī-ye kūdakān va nowjavānān dar Qānūn-e Mojāzāt-e Eslāmī 1392 [The Age of Criminal Responsibility of Children and Adolescents in the 1392 Islamic Penal Code]. Dofaṣlnāme-ye Pažūhešnāme-ye Ḥoqūq-e Keyfarī [Biannual Criminal Law Research Journal], 6(11), 171-194 [in Persian].
  - 48) Sadati, Seyyed Mohammadmahdi (1395 SH/2016). Šarāyeṭ-e ‘māl-e qā‘ede-ye

- dara' dar feqh-e Emāmiye va Qānūn-e Mojāzāt-e Eslāmī [Conditions for the Application of the Rule of Dara in Imami Jurisprudence and the Islamic Penal Code]. *Faṣṣnāme-ye Moṭāle'āt-e Feqh va Hoqūq-e Eslāmī* [Quarterly of Islamic Jurisprudence and Law Studies], 8(14), 113-146. <https://doi.org/10.22075/feqh.2017.1950> [in Persian].
- 49) Shahid Thani, Zayn al-Din ibn Ali (1412 AH/1991). *al-Rawḍa al-bahiyya fi sharḥ al-Lum'a al-Dimashqiyya* (Vol. 4). Qom: Islamic Propagation Office of the Qom Seminary [in Arabic].
- 50) Shakeri, Abolhasan, & Soleymani, Saeid (1398 SH/2019). *Mas'ūliyat-e ma'tūh dar hoqūq-e keyfari-ye Īrān bā negāhī be hoqūq-e Meṣr* [The Responsibility of the Imbecile in Iranian Criminal Law with a Look at Egyptian Law]. *Faṣṣnāme-ye Hoqūq-e Pezeškī* [Medical Law Quarterly], 13(51), 131-154 [in Persian].
- 51) Spear, L. P. (2013). Adolescent brain neuro development. *Journal of Adolescent Health*, 52(2), 7-13.
- 52) Tahmasbi, Javad, Petoft, Arian, & Zamani, Zeinab (1403 SH/2024). *Roṣd-e keyfari dar mādde-ye 91-e Qānūn-e Mojāzāt-e Eslāmī* [Criminal Maturity in Article 91 of the Islamic Penal Code]. Tehran: Judicial Research Institute [in Persian].